

**М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк,
В.П. Рябоконт та ін.**

**ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ
В ІНСТИТУЦІЙНОМУ МЕХАНІЗМІ
АГРАРНОГО РИНКУ**



НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР
ІНСТИТУТ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ

УДК 631.1.016:061.27+364.48.001
Ш 83

Автори: М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк, В.П. Рябоконт, О.В. Ковальова, О.М. Супрун, В.А. Мамчур, Є.І. Лупенко, Л.М. Малік, Г.Ф. Мазур, О.М. Саковська, К.Ю. Ксенофонтова, Л.В. Мамчур, О.В. Алексеева, І.В. Фурман, І.С. Стасевич, І.Ю. Розгон, О.В. Горбатюк, М.І. Грицаєнко.

Рецензенти:

Ільчук М.М., доктор економічних наук, професор (*Національний університет біоресурсів та природокористування України*)

Мазур А.Г., доктор економічних наук, професор (*Вінницький національний аграрний університет*)

Ходаківська О.В., доктор економічних наук, старший науковий співробітник (*Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*)

Рекомендовано до друку рішенням ученої ради
Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки»,
протокол № 6 від 17 травня 2017 р.

Формування соціального капіталу в інституційному механізмі аграрного ринку / [М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк, В.П. Рябоконт та ін.]. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2017. – 86 с.

Викладено результати наукових досліджень проблем розвитку інститутів ринку й формування соціального капіталу в інституційному механізмі аграрного ринку, з висвітленням сутності і функціональних ознак ринкових інститутів в економіці; теоретико-методологічних аспектів формування і функціонування соціального капіталу в агросфері як комунікативного ядра; рольових характеристик інституту підприємницької діяльності, ринку як детермінант мотивацій ефективності господарювання; організаційних форм підприємницької діяльності; концептуальних положень удосконалення інституційного механізму становлення дієвого соціального капіталу на селі.

Розрахована на наукових працівників, професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів, керівників і фахівців виробничих структур, державних органів управління, широкий загал читачів.

Дослідження виконані в межах науково-дослідної тематики відділу підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції ННЦ «Інститут аграрної економіки»: 0117U002186 «Оцінка ефективності аграрного підприємництва та інституціональних трансформацій середовища його розвитку».

УДК 631.1.016:061.27+364.48.001

© Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки», 2017



ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
1. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЯК СКЛАДОВОЇ АГРАРНОГО РИНКУ	7
2.ІНСТИТУЦІЇ ТА МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ЯК ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ	19
3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ У ФОРМУВАННІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ	24
3.1. Особливості інституційного конструкту національної агрополітики	24
3.2. Основні напрями розвитку аграрного сектора регіонів	29
3.3. Тенденції соціально-економічного розвитку сільських територій	35
4.СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ У МЕХАНІЗМІ СТИМУЛЮВАННЯ АГРОЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН	42
5. РОЗВИТОК КООПЕРАЦІЇ ТА ПІДПРИЄМНИЦТВА ЯК ІНСТИТУЦІЙНОГО БАЗИСУ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ	48
5.1. Інститут кооперації у розвитку інтеграційних відносин в аграрній сфері економіки	48
5.2. Соціальний капітал у формуванні підприємницької мережі аграрної сфери	56
5.3. Мотиваційні аспекти розвитку кооперативних відносин у сільському господарстві	60
5.4.Інститут саморегулювання у розвитку аграрного підприємництва і кооперації	604
6. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ТА РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ	68
7. КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТІВ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ	78
ВИСНОВКИ	81
Список використаних джерел	82



ПЕРЕДМОВА

Функціонування сільського сектору економіки, а також інституціоналізація соціального капіталу сьогодні підпорядковані особливій трансформаційній динаміці аграрного ринку. Детермінанти соціально-економічного поступу агросектору, сформовані в умовах українського аграрного сьогодення, проте значною мірою підпорядковані фундаментальним постулатам економічної науки. В умовах трансформаційних перетворень соціальний капітал набуває вирішального значення. Особливо конструктивним даний аспект розбудови аграрного сектору слід вважати в ситуації, коли економіка перебуває у стані всезагального адаптивного розвитку інститутів ринкового спрямування.

В умовах України, на рівні розбудови сталого виробничо-господарського комплексу, відсутній дієвий механізм консолідації зусиль економічних агентів – потрібен функціональний соціальний капітал. Вирішення даної проблеми нами пропонується здійснювати з використанням методології інституціоналізму, яка пропагує еволюційний контекст оцінок динаміки розвитку суспільних формацій, а також соціальних та господарських (виробничих) систем. Такий ракурс розгляду проблеми вважаємо вельми актуальним, щодо аграрної економічної науки, так як в успішній інституціоналізації соціального капіталу закладено інноваційні перспективи аграрного сектору. Особливим є те, що пропонується розглянути у поєднанні державні, загальноекономічні, внутрігосподарські інституції та механізми, а також інституціональні структури, інститути формування соціального капіталу, визначивши систему впливів факторів на даний об'єкт дослідження, процеси у його розвитку в аграрній сфері економіки в умовах глобальної рецесії.

Теоретико-методологічні напрацювання загальнотеоретичного і галузево-специфічного ракурсу розгляду піднятої проблеми слугують за ґрунтовну базу подальших досліджень інституцій соціального капіталу. Підставами для постановки даної проблеми розбудови аграрного сектору є те, що економічні перетворення передбачають утвердження інституційного механізму, який зорієнтований на забезпечення конкурентоспроможного розвитку суб'єктів ринку, максимального задоволення потреб соціуму, культивування пріоритетів сталості.

Проекція соціального капіталу на згадану проблематику агроекономічного дискурсу забезпечує міждисциплінарність наукового пошуку. Тут проявляється креативність методологічного підходу до концептуалізації шляхів вирішення проблем українського аграрного сьогодення, які достоту специфічні.

Соціальний капітал як інститут економіки, ринку і соціуму, тобто сукупність взаємозалежних, взаємодоповнюючих інституцій логічно вбудований в інституціональну систему ринку. Таким чином, з одного боку креативом є квінтесований розгляд проблеми соціального капіталу та інститутів ринку, а з іншого – структуризація її на дві відносно відособлені. Методологічно правильним вважаємо підхід, який дозволить поєднати обидва, тим самим зпозиціонувавши новизну.

Формування парадигми інституціоналізму знайшло відображення у працях В. Гамільтона, Т. Веблена, А. Алчіана, Д. Норта, Дж. Б'юкенена, Дж. Кларка, Дж.К.Гелбрейта, У.Ростоу, Д.Белла, В.Ойкена, О. Вільямсона, М. Олсона, Дж. Коммонса, Р. Коуза, У. Мітчелла, а також у напрацюваннях М. Туган-Барановського, Р. Капелюшнікова, В. Тамбовцева, В. Радаєва, С. Кірдіної, А. Шастітко, В. Вольчика, А. Чухно, В. Гейця, А. Гриценка, Т. Гайдая, С. Архієреєва, В. Якубенка та ін. Проте, залишається чимало проблем теоретико-методологічного змісту, які потрібно вирішувати у розбудові інституціональної методології, зокрема що стосується пояснень сутності категоріального апарату і місця теоретичних дефініцій в економічній науці, окреслення контурів міждисциплінарності.



Аграрний аспект інституціоналізму, формування інститутів соціально-економічної динаміки суспільного процесу, розвитку ринку й аграрного соціуму знаходить місце у напрацюваннях Ю. Лупенка, М. Маліка, В. Месель-Веселяка, В. Юрчишина, С. Кваші, В. Андрійчука, М. Кропивка, В. Зіновчука, О. Бородіної, Т. Осташко, М. Латиніна, О. Мороз, М. Йохна, А. Мазура, Ю. Лопатинського та ін.

Актуалізується тематика соціального капіталу, що ствердно засвідчують дослідження Ф. Фукуями, Г. Лаурі, Дж. Коулмена, Р. Патнема, Е. Остром, П. Бурдье, О. Грішнкової, О. Михайловської, М. Лесечко, О. Сидорчук, О. Дем'янчук та ін. Логічною вбачається проєкція проблематики соціального капіталу на аграрні аспекти економіко-соціального поступу й функціонування інституційного механізму агроринку.

Розв'язання означених дослідницьких завдань вимагає усвідомлення теоретичної бази інституціоналізму і опрацювання моделі інституційного механізму, конструкція якого формує конституцію національно-ідентичного соціального капіталу.

Розвиток соціально-економічних процесів в аграрній сфері й українському селі періоду утвердження ринку проходить шлях трансформацій і зміни укладу життя. Соціальний і економічний процес супроводжується формуванням соціального капіталу, який виступає інститутом сільського розвитку, консолідує економіко-соціальні ролі особистості – селянина у соціумі і господарській діяльності, інституційному механізмі ринку. Формування соціального капіталу як процес організаційного змісту спирається на базисні економічні інститути суспільства, ринку. Проблема соціального капіталу є актуальною, тому що, визначальною умовою успішного реформування господарсько-територіальної системи села стає дотримання принципу системності реалізації потенціалу інститутів. З огляду на це, особистісна та інституційна основа аграрного ринку набуває змісту соціального капіталу, дослідження якого на рівні організації проводяться активніше. Але важливо сконцентрувати увагу на визначенні соціального капіталу аграрної сфери і села, основою якого є сільська територія, яка включає підприємства, інститути, населення з відповідними характеристиками, інституції ринку.

Структурні перетворення у розвитку села новітньої епохи зумовили урізноманітнення форм соціального капіталу, особливо, що стосується виробничої і невиробничої складових. Виробнича складова трансформувалася із державно-колективної у приватну в результаті персоніфікації власності на землю і майно сільськогосподарських підприємств. На селі формуються типи соціального капіталу, які визначаються виходячи із відносин в системі господарських і особистісних зв'язків. Соціальний капітал поступово переходить з колективного використання до суто індивідуального – на теренах особистих господарств сільського населення. Така позиція селян-носіїв соціального капіталу зумовлена мотиваційним і соціально-політичними аспектами розвитку села. Селяни не бажають продуктивно реалізовувати трудовий потенціал інтегруючи його в колективну працю за відсутності можливості отримувати достойний дохід від зайнятості в сільському господарстві.

Формування ефективного соціального капіталу в інституційному механізмі аграрного ринку у своїй основі залежить від аграрної політики. Науково-практичні принципи формування соціального капіталу за умов адекватного їх застосування сприятимуть ефективному соціальному розвитку села як життєвого середовища і ринку, як економічної системи. Розробка і раціональне спрямування адекватної вітчизняному соціальному капіталу політики його формування є вагомим пріоритетом, який забезпечить інноваційний розвиток сільського соціуму, його виробничої і життєвої складових. Загалом щодо формування соціального капіталу в інституційному механізмі аграрного ринку, то залишається широке коло питань, які потребують теоретико-методологічного обґрунтування.



Соціально-економічний і ринковий процес в умовах вітчизняного сільського розвитку є проблемним з позиції відсутності ефективних механізмів консолідації соціальних і виробничо-господарських систем, інституцій, які сприятимуть стабілізації у розвитку села як життєвого та виробничого середовища. Загалом концепція соціального капіталу сформувалася нещодавно, тому її аспекти є ще нецілком сталими й однозначними у розумінні, особливо з проекцією на функціонування інституційного механізму аграрного ринку.

Новітня економічна парадигма розвитку сільського сектору економіки в умовах конкурентного ринку передбачає глибинну трансформацію виробничої і соціальної, а також життєвої системи села. Трансформаційні зміни торкаються усіх без виключення складових сільського розвитку, а головне – особистості та її поведінки. На селі утверджується нова система соціально-економічних відносин, а значить відбувається становлення новітнього, прогресивного соціального капіталу, який визначає поведінку стейкхолдерів в інституційному механізмі аграрного ринку.

Передові дослідження новітнього періоду в Європі на сьогодні визнали необхідність і пріоритет щодо розбудови концепції соціального капіталу. Щодо України, то на наше переконання дослідження і обґрунтування відповідного наукового апарату щодо становлення соціального капіталу є своєчасним.

Основною метою дослідження є розробка теоретико-методологічних основ формування соціального капіталу в інституційному механізмі аграрного ринку як системи факторів стабілізації, консолідації трудового, виробничо-господарського і соціально-економічного потенціалу стейкхолдерів.

Методологічною базою дослідження є пізнання наукових поглядів щодо сутності проблеми, розгляд її в історико-економічному аспекті, узагальнення досвіду й можливостей його застосування на практиці. Загальний план роботи передбачає обґрунтування теоретико-методологічних і концептуальних засад формування соціального капіталу в умовах активізації демотиваційних, деструктивних процесів з метою опрацювання аналітики і пропозицій щодо забезпечення сталого функціонування агроекономічного середовища як ефективної системи організаційно-економічних, соціальних і виробничо-господарських інституційних утворень.

Основною метою дослідження є розробка теоретико-методологічних основ формування соціального капіталу в інституційному механізмі аграрного ринку як системи факторів стабілізації, консолідації трудового, виробничо-господарського і соціально-економічного потенціалу стейкхолдерів.

Методологічною базою дослідження є пізнання наукових поглядів щодо сутності проблеми, розгляд її в історико-економічному аспекті, узагальнення досвіду й можливостей його застосування на практиці. Загальний план роботи передбачає обґрунтування теоретико-методологічних і концептуальних засад формування соціального капіталу в умовах активізації демотиваційних, деструктивних процесів з метою опрацювання аналітики і пропозицій щодо забезпечення сталого функціонування агроекономічного середовища як ефективної системи організаційно-економічних, соціальних і виробничо-господарських інституційних утворень.



1. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ЯК СКЛАДОВОЇ АГРАРНОГО РИНКУ

Парадигма інституціоналізму є відносно новим напрямом в економічній теорії, яка сформувалася як міждисциплінарний конструкт методології оцінок розвитку суспільних формацій, увібравши в себе аспект філософії, психології, політології, економіки, соціальних і природних наук, методологічну базу інституціональної теорії становить судження про те, що процеси в суспільстві, економіці і організаціях не є сталими, а перебувають у постійній еволюційній динаміці, яка підпорядкована формальним та неформальним правилам, нормам, традиціям.

Висвітлення теоретичних засад інституціоналізму в ринковій економіці дають підстави стверджувати, що еволюція економічної теорії сформувала розуміння категорій і понятійного апарату, використовуваних у повсякденному житті та наукових дослідженнях, наука еволюційна, а кожен її поступ зумовлений минулими здобутками цивілізації. Те ж саме стосується інституціоналізму, адже історичне минуле традиційно визначає майбутнє. Встановлено, що економічна теорія – це широкоаспектна суспільна наука, вона увібрала окрім суто економічних ще й наукові проблеми соціального спрямування, які сформувалися на стику економічних і соціальних наук. Ознаки соціальної й економічної науки притаманні інституціональній парадигмі, яка відіграє все важливішу роль у розвитку суспільно-економічного буття.

Ареал інституціональних проблем поєднує в собі економічні, соціальні, політичні та правові питання. При цьому не слід абсолютизувати категорію "інституції", застосовуючи її до означення одночасно правил, традицій, норм, а також організацій і фірм. Існують дві різнопланові категорії – "інституція" й "інститут", які становлять методологічну основу інституціональної теорії, а також є невід'ємними, взаємозалежними атрибутами економіки. У вітчизняній науковій літературі наведені терміни здебільшого вживаються синонімічно, але на наше переконання, і про це свідчать першоджерела, – це зовсім не так.

Поняття "інституціоналізм" походить від категорій "інститут" або "інституція", що означають звичаї, порядок у суспільстві, правила, які можуть бути закріплені, оформлені у вигляді нормативного акта, у формі організації, установи. Фундаментальним принципом цього напрямку є твердження, що важливою, системоутворюючою складовою економіки є інститути у формі структур, порядку, закону або установи, а також інституції – "правила гри", звичаї, порядок, традиції, які спільно консолідують обмеження і стимули суспільного буття. Інституції та інститути формують предметне поле досліджень даної проблематики на макро- і мікрорівні, визначають вибір підходів до емпіричної оцінки правил гри в економіці, суспільстві за певної системи організації, традицій, норм та правил. Інституціоналізм є швидкозростаючим за значимістю і динамікою поширення в наукових колах напрямом наукової думки, яка пропонується як методологічна база наукового пошуку. Інституціональна теорія сформована на основі гіпотез, наукових істин, які й надалі еволюціонують.

Інституції (правила, принципи, традиції, ментальність) формуються і функціонують на благо добробуту індивіда, організацій (виробничі і невиробничі) та суспільства, а у суспільному розвитку, ринковому механізмі приймають форму інститутів (власність, закон, організація, установа, конкуренція, регулювання тощо). Таким чином, вони втілюються в інститутах, а інститути потребують інституцій для забезпечення адекватного потребам суспільства розвитку економічних формацій, зокрема щодо засад формування соціального капіталу.

Інститути несуть у собі правила, відносно стійкі, сформовані традиціями суспільно-економічного буття організаційні одиниці і нормативно-правові акти. Економічними інститутами є утворення, які консолідують правила, норми, традиції, тобто інституції, уособлюють необхідність їх дотримання: власність і право власності; підприємництво і його організаційно-правові форми; ціна і механізм ціноутворення, ціновий механізм регулювання ринку.



ку; влада і управління; праця й її організація. Вони є структурними одиницями регулювання та саморегулювання економіки і ринку.

Функціонально сучасна економіка заснована на конкуренції і взаємній відповідальності економічних агентів-організацій (покупців і продавців). Методологія функціонування економіки формується в сукупності параметрів, які характеризують ступінь взаємодії структур, споживачів, регуляторні впливи на конкурентну політику фірм, перерозподіл створеного продукту. Вона полягає у координації взаємодій економічних агентів, балансуванні попиту і пропозиції, формуванні цін на товари.

Основу організації в сучасному соціально-господарському процесі становить ринок. Економічна природа ринку виражена через економіко-фінансові механізми функціонування господарської системи в класичному розумінні товарообмінних процесів, інституціональна – в сукупності ринкових та державних інститутів забезпечення ринкового процесу. Таким чином, досконале розуміння ринкового процесу, теорії і методології функціонування економіки в ринковому середовищі дозволяє мати чи не найбільш повне уявлення про природу розвитку ринку. Він забезпечується економічними агентами (учасниками) ринку в особі виробника, споживача, інфраструктури.

Ринок як система обмежень, сукупність механізмів і стимулів консолідує складові, які організують та забезпечують його функціонування, тому виявляється можливим і необхідним виокремити економічні інституції та інститути. В Україні продовжується курс на інституційне забезпечення розбудови ефективного ринкового механізму функціонування економіки, тобто створюються правові й економічні інститути ринкового спрямування як в частині організації ринкових взаємодій, так і регулювання, державного протекціонізму. Це реалії українського сьогодення у фарватері яких рухається наука і повинна здійснюватися практика реалізації заходів розбудови ринку. Інституції та інститути ринкового механізму слід класифікувати за сферою життєдіяльності і галузевою приналежністю, але будь-яка система інституціональна, тобто містить певну гаму закріплених правил і закономірностей. Інституціями та інститутами слід вважати сформовані еволюційним шляхом, а також під впливом держави, відповідні правила, норми традиції – інституції; утворення, такі як власність, національна економічна ментальність, а також організаційно-правові структури, установи, організації – інститути, які консолідують і спрямовують людські взаємодії в економіці – поділяються на базисні і похідні.

Інституції позиціонуються як правила гри або "регулятори", а ринкові суб'єкти визначають рівень їх адекватності процесам, які підлягають регулюванню. Виходячи із загально-відомих наукових постулатів і практичних життєвих принципів, можна із впевненістю констатувати, що кожен тип суспільно-економічної формації у своєму розвитку керований відповідними інституціями (правилами і нормами) та інститутами (структурами, які їх наслідують), економічними зокрема. Наприклад, ринкова і адміністративно-командна економіки функціонували під впливом кардинально-відмінних інституціональних утворень, перш за все в частині формування мотиваційного поля діяльності економічних агентів. Таке переконання сформовано історією, а також природою наслідків інституціональних взаємодій.

У суспільстві й ринку наявна видова система інститутів, які структурно виокремлено на основі функціонального призначення: правові інститути; економічні; політичні; соціальні; організаційні.

Інститути економіки, і зокрема ринку, забезпечують формально-функціональне оформлення суспільного буття в частині визначення обмежень поведінки економічних агентів. Таким чином, інститути створюють інституціональні норми, окреслюють політику держави, структурують взаємодію учасників товарообміну, що можна назвати інституціоналізацією ринкових процесів. Економічні інститути, які сприяють якісним змінам у добробуті



суспільства і ефективності ринку, серед яких праця, власність, управління, влада, підприємництво, соціальний капітал, формуються у процесі розвитку того ж суспільства.

Природа і функціональна змістовність ринку інституціональна за змістом та принципами організації господарських взаємодій, що дає підстави нам вважати ринок інституціональною системою, яка наслідує принципи системності, саморегулювання і конкуренції учасників, кожен з яких намагається якнайповніше реалізувати свій вибір в умовах обмеженості ресурсів, а це вимагає від держави втручання аби збалансувати інтереси учасників (виробників, споживачів, держави).

Суспільство, формуючи економічний базис свого розвитку, історично визначило інституціональну структуру, яка забезпечує регулювання. Рівень упорядкованості суспільно-економічного життя, ринкового механізму зокрема, опосередковано структурами або інститутами, інституціями у формі "правил гри", обмежень та стимулів. Усі вони відповідним чином упорядковують людські відносини, у тому числі за рахунок формування соціального капіталу.

Інституції ринку слід розглядати як систему взаємозалежних утворень, які формують інституціональну структуру впливів держави й ринку на поведінку економічних агентів, а значить і на формування соціального капіталу. Дана інституціональна структура є органічно вбудована система економічних відносин, ринкових взаємодій, регуляторів, інституцій та інститутів. Проте базисом організації ринкових процесів є інституціональний механізм в основі якого еволюційність розвитку економічного буття, економічних інститутів ринку, які становлять основу мотивації поведінки ринкових агентів, консолідують соціальний капітал.

Наприклад, праця є інститутом, який беззаперечно конститує в соціально-економічній методології ринкових взаємодій, як джерело добробуту і інструмент створення благ, які обертаються в системі ринку, формуючи підвалини функціональності інших інститутів, таких як власність, влада, управління, конкуренція, підприємництво, ціноутворення, витрати тощо. Відомо, що праця – це творець життя і забезпечуючий фактор його існування, що підтримується ринком. Працю, як економічний інститут, потрібно вважати всеосяжним, присутнім в усіх можливих аспектах діяльності людини, оскільки вона є джерелом і засобом досягнення будь-яких цілей. Це постулат, який без сумніву потрібно вважати ключовим, адже праця створила людину і допомагає їй забезпечувати існування. Означений аспект існування людини опосередкований мотивацією, тобто внутрішнім спонуканням до дій необхідних для досягнення мети, задоволення різноманітних потреб, у тому числі за рахунок формування соціального капіталу.

Праця і управління або менеджмент є системоутворюючими інститутами ринку, які слугують зв'язуючою ланкою між економічними агентами на мікро- та макрорівні господарських взаємодій. Означений висновок впливає з аксіоми про те, що праця – основа суспільного прогресу, а управління – базис узгодження функцій людини.

Інститут управління є невід'ємною складовою інституціональної системи ринку. Управління або менеджмент присутні на усіх рівнях діяльності людини, включаючи її саму. До того ж природа управлінської функції інституціональна, адже її реалізація відбувається на базі певних правил і спрямовується на створення умов розвитку відповідних систем задля досягнення мети, наприклад, забезпечення ефективності регуляторної політики щодо ринку. Інституціоналізація управління в суспільно-економічному просторі відбувається за рахунок формування інституціональних норм визначених державною політикою і закріплених правовими інститутами, інтегрованих в систему міжагентських відносин. Інституціональні ознаки управління утверджуються через механізм системи державного управління ринком та проявляються в інституціях (правила, традиції, норми), інститутах і механізмах регулювання.

Інституціональні основи функціонування ринку і забезпечення ефектів перспективного поступу людства у майбутнє забезпечують інститут власності та інститут підприємництва. Власність – інститут, сукупність організаційно оформлених правил (інституцій), прав щодо



володіння, користування і розпорядження активами, благами в системі ринкових відносин. Вона визначає умови і рівні соціально-економічного розвитку суспільства, тому і є базисним інститутом. Потрібно констатувати взаємозв'язок власності і підприємництва, інститутів відповідно до базисного (власність) і похідного (підприємство). Економічна наука виокремлює інститут підприємництва як рушійну силу суспільного прогресу, інструментарій для задоволення потреб.

Підприємство, як система інституціональних норм і правил, організаційно-господарських утворень, слугує механізмом задоволення потреб суспільства, а його природа й функціональність інституціональні. Підстава такого висновку впливає із власне природи даного інституту – він існує лише за умов вільного вибору ініціативи щодо отримання прибутку. Інституції економіко-правового змісту формують інститут підприємства, якому притаманний динамізм і еволюційність – головні ознаки інституціональної парадигми. Інституціональна концепція підприємства полягає у визначенні його як динамічної системи відносин економічних агентів у рамках визначених суспільством та державою правил, традицій, норм.

Інституційна природа функціонування власності і підприємства у системі економіки через механізм інституціоналізації права власності – закріплення його у законодавчому порядку, а також у неформальних інститутах та інституціях. У розвитку підприємства як механізму реалізації власності визначальну роль відіграють інституціональні умови, сформовані у процесі еволюції укладу життя і політики, яку проводить держава, тобто соціальний капітал, традиції, норми, правила, неформальні зв'язки.

Ринок як сукупність економічних суб'єктів вимагає від останніх не абияких здатностей конкурентності. Невід'ємним атрибутом ринку є конкуренція як інститут, який уособлює змагання виробників за споживачів, кращі ринки збуту, а споживачів – за товар (особливо в умовах дефіциту пропозиції). Конкуренція є стимул виробляти якісний, потрібний ринку товар, саме у конкуренції формується справедлива ціна товару. В економічній теорії прийнято виділяти різні аспекти й моделі конкуренції, які є прийнятними і з точки зору інституціональної економіки.

Виробники і споживачі, зустрічаючись у ринковій структурі, втілюють боротьбу за кращі умови задоволення потреб, конкуруючи в межах необхідності реалізації власного вибору. Конкуренція є змаганням ринкових агентів (підприємств, підприємців, організацій, держав, власників капіталу і праці) за кращі умови продажу товару і отримання доходу. Конкуренція – це базовий закон, головна умова існування ринкової економіки, тому її слід відносити до базисних інститутів. Вважаємо, що інститут конкуренції можна визначити як сукупність інституцій (правила і норми), які опосередковують суперництво, боротьбу.

Параметри розвитку ринку формуються навколо конкурентоспроможності продукції. Конкурентоспроможність – це здатність економічної субстанції, незалежно від призначення і ролі в ринковій економіці, задовольняти потреби споживача на певному рівні його очікувань. Наш висновок ґрунтується на тому, що головними учасниками ринку є виробник і споживач, а їхня діяльність опосередковується рухом товару у ролі якого може виступати послуга, здійснена економічна операція, сам товар, а для них характерні відповідні властивості, ознаки, які мають споживчу вартість (ціну). Механізм ринку як інституціональна система обумовлює конкуренцію, яка в свою чергу спонукає економічних агентів працювати у напрямі власної й продукуючої конкурентоспроможності.

Ідентифікація інституцій за значимістю розкриває особливу природу їх функціонування в економіці, цей принцип обов'язково необхідно врахувати. Важливим економічним інститутом ринку, у тому числі аграрного, є ціна як інструмент перерозподілу вартостей. Ринок ще більше утвердив архіважливість ціни, тому інституціональні зміни в ціноутворенні фундаментально впливають на розвиток економіки. У вітчизняній практиці економічних відносин найбільш інституціонально недосконалим є механізм ціноутворення аграрного ринку.

Основою функціонування ціни є вартість. Вона має історичну природу, а ми додамо – інституціональну, адже формується як об'єктивна реальність під впливом еволюції економічних систем. У процесі ціноутворення приймає участь об'єктивний закон вартості товару і закон попиту – пропозиції. Перший визначає вартісну базу ціни, а другий – реальну ціну на певний момент часу за визначених ринком й інституціональними факторами умов. Вартість становить інституціональну основу ціноутворення і формування ціни, а ціну ми вважаємо модифікованою вартістю. Закон вартості об'єктивний за природою, але в науці сформувалися різні за змістом концепції розуміння вартості товару в залежності від стадії її модифікації. Визначення вартості і ціни зумовлене їх співвідношенням у процесі функціонування суспільного виробництва, ринкового механізму. Вважаємо, що вартість і ціна, особливо в умовах ринкової економіки, категорії не тотожні, але протиставляти їх також не слід. Вартість формується затратами праці, які необхідно здійснити на виробництво товару в суспільстві за відповідного рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Ціна ж формується попиту і пропозицією. Тобто вартість за походженням є трудовою, а ціна – кон'юнктурною. Тому знову ж таки, вартість не є ціною, а становить лише базу її формування. Співпадання вартості і ціни має місце лише за умови застосування в ціноутворенні трудової теорії вартості, що за ринкового механізму практично неможливо, так як вартість інколи може бути вища за ціну попиту. Означений аспект ціноутворення також проявляється на монополізованих ринках, на яких виробники мають владу для встановлення і диктату цін. Ціна – це модифікована у процесі обміну вартість. Вартість становить інституціональну основу формування ціни. Ціна – це економічна категорія і інститут, який справляє визначальний вплив на економіку та її ефективність, означаючи при цьому суспільну категорію регуляторно-контролюючого спрямування.

Важливим інститутом економіки і ринку визначено соціальний капітал. Він формується під впливом і за рахунок інституцій, акумулює соціальні зв'язки, які особливо важливі для розвитку незбалансованих, трансформаційних економік, із ознаками відсутності ефективних інституцій та інститутів. За рахунок соціального капіталу, сформованого ментальністю і традиціями, досягається певна результативність міжагентських відносин у ринку. Для соціального капіталу характерна ієрархічна будова і видова структура складників (рис. 1).

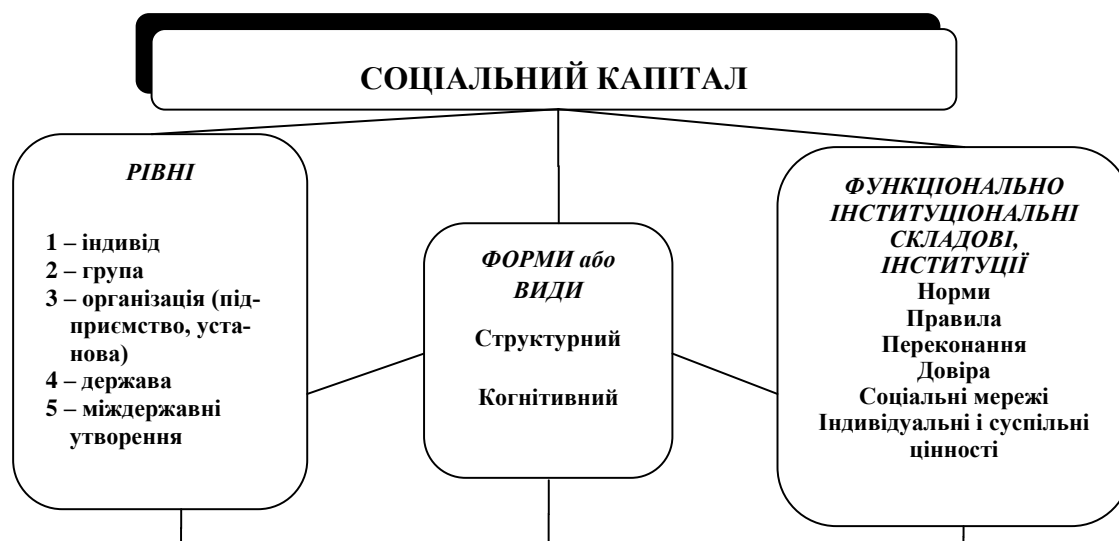


Рис. 1. Ієрархічна будова і видова структура складників соціального капіталу



Соціальний капітал – це сукупність зв'язків, система економіко-соціальних відносин, інституцій, колективів, об'єднань, структур, використання господарського, трудового та кадрового потенціалу, інтелектуального капіталу, сформованих і належних людині; це консолідуючий фактор економіко-соціальних ролей особистості у соціумі і господарській діяльності, як сукупності традицій, функцій, інституціональних складових. Вважаємо, що соціальний капітал – це поняття норм, цінностей, відносин та зв'язків між людьми (як в організаціях, так і в суспільстві). Даний вид капіталу існує у двох формах: 1) структурна – включає соціальні ролі, мережі та інші структури; 2) когнітивна – спільні норми, цінності, ставлення, думки. Він головним чином консолідує відносини і функціональні приналежності інститутів в умовах ринку надаючи їм соціальної спрямованості й упорядкованості.

Тривалий період соціально-економічних трансформацій вітчизняної господарської системи породив проблеми ефективності аграрного розвитку, переважна більшість яких мають інституціональну природу. Вважаємо, що аграрний ринок – це складна система відносин, спрямованих на забезпечення поєднання ресурсів аграрної сфери, праці, інфраструктури з метою функціонального забезпечення процесу виробництва-реалізації сільськогосподарської продукції і продовольства. Таке визначення допустимо застосовувати, виходячи із постулатів інституціональної теорії, а також зробивши наголос на тому, що аграрний ринок функціонує у певних інституціональних умовах. Проте недоцільно до аграрного ринку відносити ринки ресурсів і капіталу, використовуваних сільгосптоваровиробниками у процесі продукування благ, тому, що ці ринки мають відмінні від аграрного (сільськогосподарського) ринку умови (правила) функціонування, а також інфраструктуру, систему інвестування – кредитування, зайнятості, регулювання. Не погоджуючись з тим, щоб до складу аграрного ринку включати ринки ресурсів і капіталу, ми не заперечуємо інституціональну взаємозалежність між ними. Таким чином, аграрний ринок – це ринок благ, продукованих в аграрній сфері, інакше кажучи – на землі.

Функціонування аграрного ринку, як складний динамічний процес, у національному масштабі, все ще залишається кризовим, особливо в умовах сьогодення, незважаючи на начебто добрі перспективи аграрного розвитку. Але знову ж таки відсутність ефективного механізму поглинання ризиків перевиробництва, неадекватність спеціалізованого середовища замість матеріалізації вигід спричинили комплекс негативів. Проте, на нашу думку, природа існуючих проблем інституціональна, зумовлена наявним соціальним капіталом.

Аграрному ринку притаманні зміни, які потрібно характеризувати як незрілі з неадекватною національній ідентичності інституціональною базою (середовищем). Причина такого стану у відсутності ефективної нормативно-правової бази, незавершеності реформи, модифікації старих інститутів й створення нових. У розвитку аграрного ринку присутні інституціональні ризики, зумовлені подальшою трансформацією інституціонального середовища, особливо з точки зору оцінки нормативно-правового й інституціонального забезпечення.

Методологія функціонування аграрного ринку особлива через специфіку, яка притаманна галузевим, тобто продуктовим ринкам. Національний ринковий менталітет в аграрній сфері сформувався таким чином, що ринок межує з антиринком. Наприклад, в Україні потрібно виділити групи продуктових ринків згідно з умовами формування попиту-пропозиції, регулювання, контролю з боку держави, мікроекономічними характеристиками (рис. 2).

Групи продуктових ринків згідно з умовами формування попиту-пропозиції, регулювання та контролю з боку держави		
<i>Перша група</i> ринок зерна, ринок насіння соняшнику, ринок олії, ринок цукру, ринок молока	<i>Друга група</i> ринок картоплі	<i>Третя група</i> ринок м'яса, ринок молока
Ринки, в яких сукупна пропозиція перевищує сукупний попит, а держава в силу, насамперед відсутності необхідної ресурсної бази, неспроможна здійснювати своєчасне регулювання	Ринки, сформовані на ринковій рівновазі, тип ринку на якому торгівля товарами і послугами відбувається між багатьма незалежними товаровиробниками, жоден з яких не виробляє більшу частину продукції і неспроможний внаслідок цього впливати на рівень цін	Ринки, які характеризуються дефіцитом пропозиції – внутрішній попит не задовольняється виробництвом національних підприємств, а паралельно існують канали ввезення неякісної продукції з-за кордону
На таких ринках присутні прояви олігополії і навіть монополії стосовно каналів збуту продукції, що є національною особливістю, особливо на ринку олії. В класичному розумінні даний тип ринку є регульованим передусім державою і наднаціональними органами за допомогою адміністративних, правових та економічних заходів.	На цьому ринку має місце чіткий баланс попиту-пропозиції, тобто ціноутворення відбувається за ринковими законами, попиті пропозиція є еластичними. Держава як регулятор ринку не здійснює ніяких впливів на ринок за відсутності такої необхідності.	На даному ринку проявляються монополія, олігополія, а також елементи вільного і регульованого ринку. На цих ринках мають місце часті антиринкові ситуації, перш за все на етапі закупівлі продукції у безпосереднього виробника. Даний тип ринків є особливо складним з позицій організації регулювання інтервенційними методами, тому тут держава повинна використовувати інструменти стимулювання власного виробництва і лібералізації імпорту визначеного обсягу якісної продукції

Рис. 2. Сегментація аграрно-продовольчих ринків за умовами конкурентності*

**Сформовано на основі проведених досліджень*

Аграрні ринки все ще залишаються неорганізованими, на них відсутні ефективні маркетингові канали збуту продукції, особливо для господарств населення, а ті, які існують, монополізовані посередниками.

Вважаємо, що аграрний ринок і окремі продуктові ринки в його системі є висококонкурентними, адже кожен виробник продукує товар схожий за властивостями, при цьому підприємці займають незначну частину ринку. Проте такі характеристики відповідають класичному, регульованому, структурованому, інформаційно-забезпеченому ринковому середовищу, яке сформовано об'єктивними інституціями (правилами) і регулюється незаангажованими державними інститутами-організаціями.

Типологічні характеристики продуктових аграрних ринків в Україні пропонуємо визначати за методологією порівняльної оцінки їх функціонування та регулювання. В основу цієї методології необхідно покласти метод аналізу типу конкуренції, який ми називаємо конкурентністю, зокрема що стосується особливостей взаємодії економічних агентів у механізмі формування пропозиції-попиту та ціноутворення (табл. 1).



Таблиця 1

Типологічні характеристики аграрних ринків за основними сегментами*

Типологічні характеристики	Проблеми	Напрями удосконалення відносин
<i>Зерновий сегмент</i>		
Висококонкурентний ринок з державним регулюванням і ситуативними проявами монополії та олігополії з боку зернотрейдерів при закупівлях урожаю	<ol style="list-style-type: none"> 1) невідрегульованість ціноутворення і балансів попиту-пропозиції внутрішнього ринку; 2) недосконала інтервенційна політика держави; 3) часте адміністрування і ручне управління з боку держави; 4) відсутність ефективного механізму захисту інтересів виробників зерна щодо перерозподілу вартості у маркетинговому ланцюгу 	<ol style="list-style-type: none"> 1) розширення географії експорту українського зерна; 2) мінімізація застосування методів ручного управління ринком; 3) обмеження адміністрування ринку виключно ситуаціями, що становлять загрозу продовольчій безпеці держави; 4) дотування виробництва високоякісного зерна за шкалою зростання з прив'язкою до обсягів; 5) удосконалення механізму регулювання ціноутворення на зерно; 6) підвищення ефективності інтервенційної політики держави; 7) формування кооперативних каналів збуту; 8) лобіювання інтересів аграріїв на зовнішніх ринках і перехід на виробництво високоякісного конкурентоспроможного зерна
<i>Молочний сегмент</i>		
Монопсонія	<ol style="list-style-type: none"> 1) значні сезонні коливання цін закупівлі продукції сировини; 2) антиконкурентні дії переробників; 3) низька якість сировини; 4) переважання дрібних господарств звідси і стихійність наповнення ринку; 5) висока собівартість виробництва 	<ol style="list-style-type: none"> 1) розвиток кооперації і підтримка великотоварного виробництва; 2) розвиток племінної сировини; 3) формування передової матеріально-технічної бази; 4) стимулювання виробників якісного молока-сировини
<i>Сегмент овочів і фруктів</i>		
Висококонкурентний ринок	<ol style="list-style-type: none"> 1) стихійність, неорганізованість і практична відсутність регулювання з боку держави; 2) практична відсутність експорту і мінімальне задоволення внутрішнього споживання з боку вітчизняних господарств 	<ol style="list-style-type: none"> 1) підтримка вітчизняних виробників овочів і фруктів; 2) розбудова інфраструктури оптової торгівлі; 3) мінімізація "сірого" імпорту; 4) підвищення вимог до якості продукції
<i>М'ясний сегмент</i>		
Монопсонія	<ol style="list-style-type: none"> 1) висока залежність від імпорту (близько 500 тис. тонн щорічно) і нестабільність внутрішнього виробництва; 2) ярко виражена монополія, особливо на регіональному рівні; 3) "сприяння" імпорту низькоякісного м'яса; 4) непрогнозованість галузі і демотивація виробників з боку держави; 5) постійні стрибки цін і монополізація каналів збуту посередниками (перекупщиками) 	<ol style="list-style-type: none"> 1) зниження собівартості виробництва м'яса; 2) стимулювання і підтримка проектів з розвитку великотоварного виробництва; 3) мінімізація імпорту м'ясної сировини; 4) реалізація ефективної інтервенційної політики зі стабілізації цінової кон'юнктури; 5) сприяння формуванню конкурентного ринку і запобігання монопольним змовам торговців-посередників; 6) розвиток кооперативних структур

*Сформовано за результатами досліджень



Обґрунтування методологічних засад розвитку аграрного ринку, що є найбільш комплексною проблемою у подоланні кризових явищ в аграрній сфері, дає підстави для висновку, що вона виникла не сьогодні й супроводжує українську аграрну дійсність майже увесь період новітньої історії національної держави. Комплексність питання полягає у тому, що аграрний ринок наслідує переважну більшість питань, причин, які уособлюють кризу в аграрному секторі економіки України, зокрема: фінансові, державної підтримки, інноваційні, конкурентоспроможності, ціноутворення, господарського механізму на макро- і мікрорівні, інфраструктури. Проте головними науково-методологічними і практичними проблемами є ті, що відносяться до політики у сфері функціонування цінового механізму, конкурентоспроможності аграрних виробництв, інституційного забезпечення виконання ринком своїх функцій, враховуючи інфраструктуру. Важливо усвідомити всю серйозність проблем в умовах поглиблення фінансової кризи, яка безумовно негативно позначається на ефективності аграрного бізнесу, мотивації виробляти сільськогосподарську продукцію. Проблеми розвитку аграрного ринку носять переважно інституціональний характер: монополізм на ринках продовольства і затратний характер ціноутворення на продукцію, споживану сільським господарством, що уособлюють диспаритет цін й нееквівалентність міжгалузевого обміну; зростання виробничих втрат і зниження цінової конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції; дисфункціональність ринкової інфраструктури; недосконалість ринкового механізму регулювання й саморегулювання, неефективність створених державою інститутів сприяння функціонування ринку в аграрній сфері, включаючи соціальний капітал.

Головною проблемою, яка заважає налагодженню ефективних взаємовідносин, є неадекватність інституціональної системи, схожа ситуація спостерігається у формуванні інфраструктури ринку. Інститути здебільшого не зовсім ринкові, що перешкоджає розвитку конкуренції, ринку, довіри, формуванню ефективного соціального капіталу, мотивацій. Всім управляють ринок і конкуренція, тому й інституціональні відносини повинні бути ринковими. Формально вони вже такими стали, але на практиці адаптація сільського господарства до конкурентного ринку проходить повільно. Є інституціональні проблеми регулювання аграрного ринку, ціноутворення, інфраструктури. Розбудова ринкових інституцій та інститутів означає сприяння демократизації відносин, прозорості угод і передбачуваності поведінки економічних агентів на усіх рівнях ієрархії аграрної структури.

Аграрний ринок, функціонуватиме ефективно лише у випадку наявності оптимально-достатньої інституційної бази та інституціональних умов, тобто інститутів та інституцій, до яких входить сегмент інфраструктури. Інститути інфраструктури є зв'язуючою ланкою між виробником і споживачем, тому їх формування є запорукою ефективності ринкового механізму і управляємості ринку. Складові інфраструктури вважаємо інститутами, адже вони реалізують норми і правила, тобто інституції регламентування поведінки економічних агентів. У цьому випадку прийнятною є концепція розуміння інфраструктурних ланок як інститутів, які є складними системами, поскільки, включають норми, правила, традиції, механізми, тобто сукупність інституцій і організаційно оформлені, комплексно регулюють взаємовідносини й ринковий процес. Установи, організації, підприємства інфраструктури є інститутами, які утворюють систему інституційного і (або) інституціонального забезпечення, інституціональні умови для функціонування організованого ринку.

Інфраструктура ринку як система інститутів відіграє структуроутворюючу роль щодо регуляції товаропотоків, забезпечення прозорості ціноутворення, а головне – формування каналів збуту, полегшуючи рух продукції від виробника до споживача. Це одна з найважливіших ланок ринкового механізму, яка визначає ступінь його організованості. Вона опосередковує обмін в частині нагромадження продукції і виступає саме тим місцем, на якому зреалі-



зовується процес купівлі-продажу, традиційно представлена інститутами, які створюють інституціональні умови здійснення товарообігу на ринку (рис. 3).

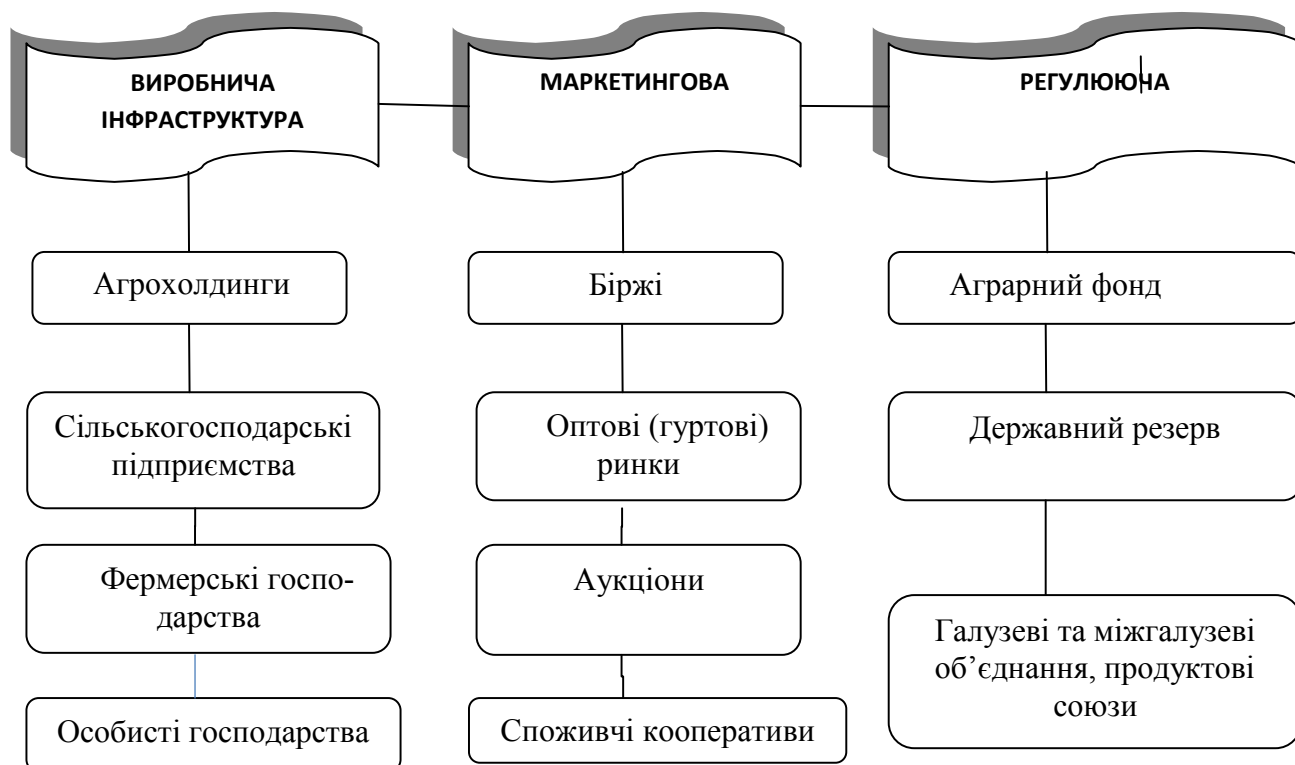


Рис. 3. Інституційна структура інфраструктури аграрного ринку*

**Сформовано за результатами досліджень*

Інституціональна природа інфраструктури аграрного ринку полягає у встановленні правил, норм і традицій торгівлі, які витікають із функціональної приналежності кожного з інститутів. Мається на увазі те, що наявність і функціонування інфраструктури означає поширення інституцій (правил, норм) на учасників товарообмінних процесів, що є обов'язковим до виконання та забезпечує управління аграрним ринком. Саме органічно вибудована інфраструктура, структурований за інституціями процес обміну товаром становлять дієву систему інституційного забезпечення й інституціонального регулювання аграрного ринку. Нами розглянуто найбільш загальні функції інфраструктури аграрного ринку, виходячи з її призначення. Проте існують часткові функції, які витікають із сутності – значимості конкретних інститутів-організацій (оптовий ринок сільськогосподарської продукції, біржа, торговий дім тощо).

Аграрний ринок як сукупність взаємопов'язаних структур і утворень потребує інституційного забезпечення, зокрема інститутів та інституцій, які формують інфраструктуру просування товару від виробника до споживача – біржі, заготівельні та збутові кооперативи, оптові ринки, торгові дома, елементи системи моніторингу й оцінки якості продукції, функція яких полягає в опосередкованому впливі на ринковий товарообмін, регулюючи його здійснення. Інституціональна система ринкової інфраструктури в аграрній сфері включає: інститут оптової торгівлі – біржі, оптові ринки (оптові ринки сільськогосподарської продукції), ярмарки та аукціони, заготівельно-збутові пункти і кооперативи; інститут роздрібної торгівлі – продовольчі і дрібнооптові ринки, агромагазини, окремі відособлені торгові точки.



Від інфраструктури залежить шлях товару від виробника до кінцевого споживача, що визначає мотиви поведінки останніх: виробника – продукувати товар, а споживача – купувати. Існуюча інфраструктура не забезпечує оптимального функціонування аграрного ринку, адже не має стійкої органічної будови і взаємозв'язку з виробником, і головне – функціонує ситуативно. Відсутність ефективної інфраструктури фундаментально послаблює конкурентні переваги вітчизняного виробника. Інфраструктура аграрного ринку сформована, але згадані інституції не виконують покладених на них функцій по відношенню до товаровиробників, особливо дрібних. В даному контексті вирішення проблем вирішального значення набуває соціальний капітал.

Формування соціального капіталу наслідують пряму залежність від структур організації господарських взаємодій на селі, одним із аспектів встановлення яких завжди була кооперація, як найбільш соціально спрямований інститут. Проте, розвиток сільськогосподарської галузі супроводжується кардинальними змінами у функціонуванні господарських структур. Ринкове спрямування системи взаємовідносин суб'єктів підприємництва між собою та адаптація їх до умов, які передбачають економічну відповідальність, затягнулися. Неспроможність виробничих структур ефективно господарювати за умов конкурентного середовища зумовили системні труднощі в налагодженні соціального розвитку села в цілому та забезпечення соціально-орієнтованого ведення діяльності. Як наслідок, інституційне забезпечення формування соціального капіталу на селі через кооперацію як важливу складову його розвитку виявилось поки що неприйнятним.

Розкриваючи зазначене питання ми стоїмо на позиції, вважати кооперацію одним із найважливіших аспектів становлення і розвитку соціального капіталу на селі. Роблячи такий висновок, виходимо з переконання про те, що соціальний капітал утворюється в результаті суспільної життєдіяльності та поєднання зусиль людей для творення суспільного буття, а кооперація це і є об'єднання особистостей, домогосподарств й інститутів для суспільного досягнення певної мети. Інститут кооперації як найбільш соціально-спрямований забезпечує одночасно й мотивацію аграрних господарів ефективно господарювати й бути соціально-відповідальними. Кооперація як дієвий засіб формування соціального капіталу сприяє також підвищенню ролі людського фактора у агровиробництві, забезпечує соціально-спрямоване регулювання ринкових процесів у аграрній економіці.

Розвиток кооперації у аграрній сфері України відбувається безсистемно, незважаючи на значимість цього інституту в соціально-економічному житті. Адже, кооперація є колективною формою узгодження позицій індивідів і забезпечення економічного інтересу господарювання. Тому з погляду на економічну, а особливо соціальну функцію відродження кооперації й поширення її на різні види діяльності в аграрній економіці є одним із головних завдань українського аграрного сьогодення, у тому числі у формуванні якісного соціального капіталу.

У формуванні соціального капіталу кооперація займає центральну позицію, виконуючи при цьому дві функції: економічну (консолідація зусиль і можливостей учасників кооперативних формувань задля досягнення результатів); соціальну (надання виробництву соціальної спрямованості у розподілі результатів спільної діяльності). Особливо важливою дана функція вважається в умовах конкурентного ринку, який до того ж інституціонально мобільний, що ми маємо сьогодні в Україні. Проте у національній аграрній економіці спостерігається згортання кооперативного руху. Вважаємо, що кооперація є найбільш соціально спрямованим, але в той же час проблемним інститутом вітчизняного агровиробництва і ринку. У системі агрокооперативних відносин присутні виробничі й обслуговуючі кооперативи, діяльність яких регламентується Законом України «Про кооперацію» і «Про сільськогосподарську кооперацію». Це особливий інститут підприємництва, який наслідують широкий спектр проблем, адже принципи коопе-



рації виявилися важкоадаптованими до умов української аграрної дійсності. Причина у свідомому небажанні значної частини селян, колективно господарювати і втрата їхньої довіри до такого господарювання, а також інституційно-правові проблеми. Тому прослідковується тенденція стабільного зменшення кооперативів, адже нерозуміння кооперативної ідеї населенням, а також відсутність підтримки держави стримують позитивні зрушення у цій сфері.

В той же час кооперативні процеси, становлення соціально-орієнтованого прогнозованого кооперативного руху формують економічні передумови становлення соціального капіталу на селі. Через кооперацію соціальний капітал виглядає реально оцінюваним з точки зору ефективності і суспільної значимості. Об'єднання селян в кооперативні структури створює об'єктивні передумови становлення конкурентоспроможного соціального капіталу, який сприятиме поступальному розвитку села, його демоекономічних, господарських складових. Виходячи із оцінки кооперативних процесів на селі, закономірною є можливість обґрунтування ролі держави у становленні соціального капіталу. Роль держави проявляється у результатах соціально-економічного розвитку сільських територій, політиці розбудови кооперативного руху. Кооперація – явище, яке неможливо штучно активізувати, держава може лише створити певні умови економічного, правового змісту. Проте власне утворення кооперативних структур можливе лише за бажання і здійснення конкретних кроків з боку потенційних учасників, адже вони створюють і самостійно несуть відповідальність через працю та доходи за діяльність кооперативу. Кооперативи є бажаними, ефективними структурами, які здатні найбільш продуктивно використовувати соціальний капітал індивідів-учасників. Причиною є замкнута система мотивації, адже учасник кооперативу в обов'язковому порядку повинен брати в його діяльності трудову і майнову участь. Тому члени кооперативу (виробничого) стимулюються до ефективної праці індивідуальними доходами і доходами кооперативної структури, оскільки між ними пряма залежність. Кооперативи є перспективними утвореннями, які уможливають соціально-економічне піднесення сільських територій.

Кооперація як інститут формування соціального капіталу на селі забезпечує позитивні економічні зміни, у тому числі й у вирішенні такої важливої проблеми агробізнесу, як нееквівалентність обміну. В цьому випадку вона (кооперація) виступає спеціальним інститутом, який: захищає інтереси селянства; забезпечує можливості самоуправління і саморозвитку сільської поселенської мережі, акумулюючи ресурси; формує соціальний капітал і стимулює прояви ініціатив сільгосптоваровиробників.

Загалом економіка вітчизняної аграрної сфери перебуває у стані докорінних структурних і інституціональних трансформацій, що зумовлює необхідність економічного інтересу господарювати на землі. Фактично від інтересу залежать перспективи аграрного сегмента економіки виходячи з існуючих реалій господарювання, розвитку соціального капіталу як складової інституційного механізму аграрного ринку.

2. ІНСТИТУЦІЇ ТА МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ЯК ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Ринок, його ємність, обмежено доходами споживачів, а ефективність розвитку підприємництва – кон'юнктурою та ємністю ринку. В цьому зв'язок і взаємний парадокс й також прояв інституційної неспроможності учасників ринкового обміну вижити без взаємоадаптивної інституціоналізації в існуючу модель господарського порядку, тому звертаємо нашу дослідницьку увагу на проблематику соціального капіталу.

Інституційний механізм ринку – це по-суті мережа організаційно-інституційних утворень, структур, різнотипних за рольовими характеристиками і цільовими орієнтирами. Відносини між якими базуються на мотивації отримати вигоду, але засновані на певному рівні довіри. Підприємці ж, виходячи на ринок, «приносять» із собою соціальний капітал, який становить основу побудови стратегії ведення бізнесу. Ринок, аграрний ринок, як середовище соціально-економічного обміну, об'єкт регулювання і саморегулювання, здійснює зовнішній вплив на процес формування соціального капіталу.

Інституціональна система регулювання ринку – це сукупність інституцій та інститутів ринкового й державного впливу на відносини економічних агентів у системі «виробництво-обмін-розподіл-споживання» товарів і послуг. Метою її функціонування є забезпечення стабільно-прозорих зв'язків учасників ринкового процесу. Сектори й інструментарій регулювання ринку формуються структурою економіки. У кожному із секторів визначаються об'єкти, відносини, на які спрямовуються управлінські впливи держави в рамках реалізації регуляторної політики.

Регулювання економіки державою, яка за сучасності зосереджується безпосередньо на розробці-впровадженні регуляторних заходів є всеосяжним. Інститути та інституції втілюють державну політику економіко-соціального розвитку суспільства через механізми застосування певних правил, норм, економічних законів. У регулюванні держава чітко визначає сектори і об'єкти регуляторних впливів, які зображено на рис. 4.

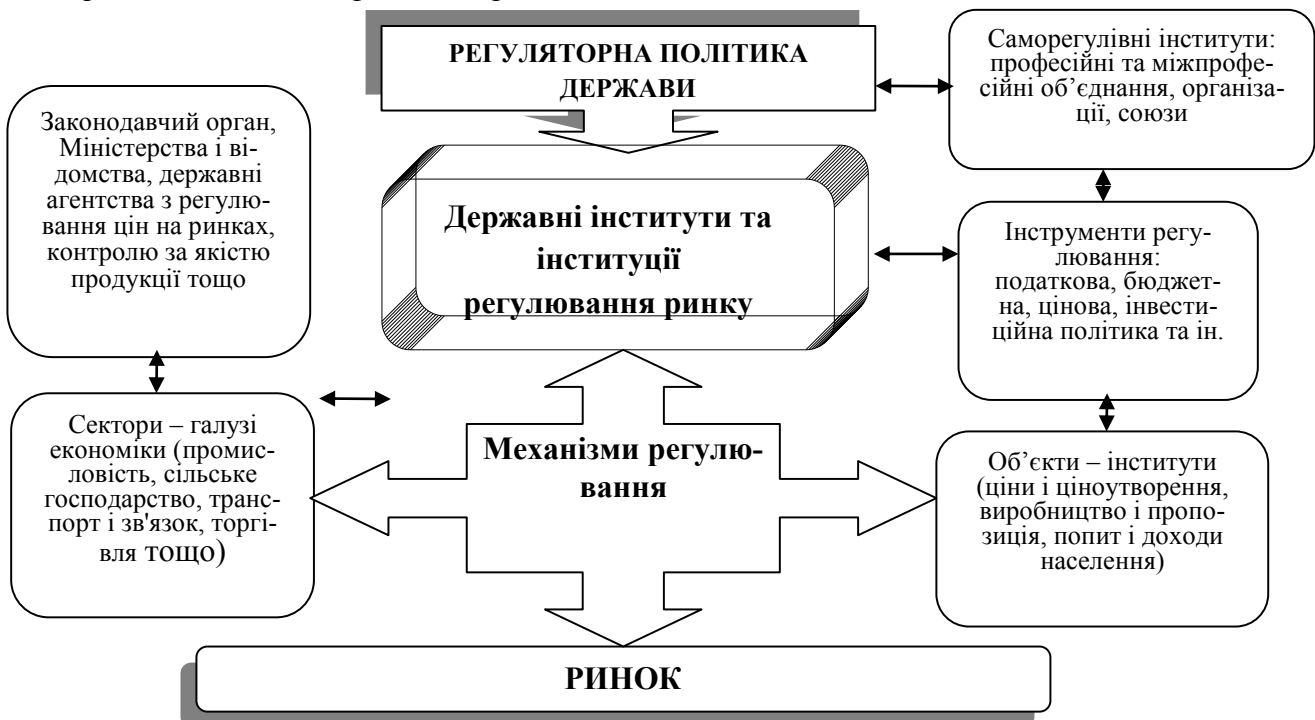


Рис. 4. Інституціональна система регулювання ринку



Регулювання ринку, а також формування інституціональної системи цього процесу здійснюється державою, яка регулює макропроцеси, а інколи й мікро- (поведінка фірм і домогосподарств). У пропонованому дослідженні зосереджено увагу на економічних інституціях та інститутах регулювання. В Україні галузеве (аграрний ринок і сільське господарство) регулювання здійснюють інститути або органи (табл. 2.), які у правовому полі, за відповідних умов, можуть впливати на ринковий процес в межах визначених законодавчо компетенцій.

Таблиця 2

**Регуляторні органи України, що мають ринкову владу
в аграрній економіці**

Регуляторний орган	Функції і права з регулювання аграрного ринку
Кабінет Міністрів України	Визначення основних засад аграрної політики щодо ринку і впровадження її у життя через підпорядковані інститути шляхом пропаганди й примусу
Міністерство аграрної політики та продовольства України	Оцінка тенденцій розвитку аграрного ринку і реалізація управлінських рішень, які забезпечать виконання положень політики уряду щодо аграрної складової економіки
Міністерство економіки України	Узгодження позицій розвитку галузей національної економіки із потребами обслуговування функціонування аграрного сегмента
Антимонопольний комітет	Забезпечення конкурентних умов розвитку аграрної галузі і ефективного міжгалузевого обміну, зокрема у ціноутворенні на споживані сільським господарством ресурси

Українська аграрна сучасність в інституціональному забезпеченні наслідують цілий комплекс невідповідностей, неринкових інституцій, які зумовлюють неефективність ринку, зниження економічного інтересу аграрних господарів (табл. 3). В умовах, які склалися, державі необхідно здійснювати цілеспрямоване регулювання аграрного ринку, взявши за мету стабілізувати цінові і кон'юнктурні умови, удосконалити його інфраструктуру та організаційно-економічний механізм функціонування в частині інституційно-правового забезпечення.

Регулювання здійснюється майже у кожній сфері життєдіяльності людини, нерегульованого аграрного ринку не існує, тому абсолютизація у розбудові політики регулювання в бік відмови або надмірності є неприйнятним кроком, який призводить до негативних наслідків.

Методологія розбудови ефективного, регульованого аграрного ринку, який би виконував покладені на нього функції (селективна, соціальна, стимулююча, виявлення ринкових цін) характеризується незавершеністю. Вона полягає у незабезпеченні ринком сприятливого економічного механізму господарювання на землі, незбалансованості ринків, що обумовлює стагнацію, а також вносить деструктив в управління ринком (перевиробництво, цінові перепади тощо). У національній аграрній економіці мають місце інституції та інститути регуляторного змісту, при цьому їхні функції-результати не завжди узгоджені з іншими учасниками, а механізми функціонування недосконалі. Нас цікавить економічний сегмент інституціональної системи суспільства, тобто економічні інституції (правила) та інститути (організації, установи тощо). З позиції класичної ринкової системи основним регулятором аграрного ринку є інститут кон'юнктури – умови продажу на аграрному ринку, які залежать від співвідношення величини попиту і пропозиції. Такі умови створюються ринком об'єктивно, а держава виступає лише "суб'єктом" через регуляторну політику.

Інституціональне забезпечення регулювання ринку має неабиякий вплив на його ефективність, тому цей процес потребує постійного удосконалення у контексті обов'язкового врахування тих викликів, які постали перед державою, економікою, галуззю, суспільством сьогодні і можуть постати у майбутньому. Загалом і зокрема сфери життя суспільства вимагають відповідного особливого регулювання, що породжує нові його види. На нашу думку, ринок як постійно змінюване середовище стає ефективнішим для учасників лише у випадку дієвості, а значить адаптованості інституцій та інститутів до умов суспільного буття. Тому для вирішення проблеми обов'язковим є застосування найновіших підходів у регулюванні, адаптувавши їх до національних особливостей, які безперечно існують, тобто інструментарій досягнення мети може бути різний, але в рамках єдиних правил (як от СОТ). Регулювання ринку повинно бути економічно і соціально відповідальним, тобто врахувати інтереси цієї системи.

Таблиця 3

**Інституціональні умови розвитку та регулювання
аграрного ринку в Україні***

Інституціональні умови	Проблеми	Результати (наслідки)
Нестабільність аграрної політики	Часті зміни «правил гри»	Паліативність (негативні результати) господарських взаємодій
Ціноутворення і цінова політика	Диспаритет цін, нееквівалентність міжгалузевого обміну; недотримання об'єктивних економічних законів господарювання	Недоотримання господарюючими суб'єктами доходів, збитковість окремих виробництв
Вибірковий протекціонізм	Поширення підтримки не на всіх суб'єктів господарювання	Обмеження можливостей підприємців господарювати в рівно конкурентних умовах
Незавершеність аграрної реформи	Відсутність інституціональних умов для капіталізації землі	Консервація відчуження селянина від головного засобу виробництва; розвиток тіньового ринку землі; неринковий характер перерозподілу земельних активів
Відсутність функціональних недержавних структур захисту інтересів селян (саморегулівні організації) – професійні та міжпрофесійні об'єднання, продуктові союзи	Обмежені можливості у селянина донести до влади свої проблеми і захистити інтереси, брати участь у формуванні й обговоренні політики регулювання аграрного ринку	Значні розходження заходів державної політики із реальними потребами селян, учасників аграрного ринку щодо захисту їх інтересів
Інфраструктура ринку	Недієздатність, неефективність, недостатнє законодавче забезпечення функціонування	Відсутність у селян можливостей виходу на організований аграрний ринок

*Систематизовано за результатами проведених досліджень



Вплив інституцій та механізмів регулювання аграрного ринку має пірамідальний характер, здійснюючи одночасний вплив на господарську, соціальну, продовольчу і мотиваційну систему. Недієздатність інститутів та механізмів регулювання аграрного ринку унеможливорює високоефективний розвиток, вносить дисбаланс, а інколи навіть породжує кризові явища (зернові, м'ясні кризи тощо). У зв'язку з цим існуюча інституціональна система може вважатися кризовою, а механізми регулювання ринку ситуативно-ефективними і недієздатними.

В системі регулювання ринку та аграрного розвитку необхідно дотримуватися загальноприйнятих і перевірених практикою постулатів, в основі яких лежить методологія регульованого аграрного ринку. Механізми й інститути регулювання формуються державою і ринком у контексті відповідної моделі аграрної політики. В Україні регулювання аграрного ринку має особливий характер, фактично сформовано український парадокс «інституції та механізми сформовані, але вони недієздатні і неефективні». Інституції та механізми регулювання аграрного ринку необхідно розрізняти за функціонально-рольовими характеристиками, сферою функціонування (рис. 5).

Інституції та інститути		Механізми		
Традиції	Норми	Економічний		
Організації і установи	Нормативно-правові акти	Ринковий		
Конкуренція і конкурентоспроможність	Ціноутворення і ціна			
Власність і підприємництво Праця і управління		Господарський		

Рис. 5. Функціонально-рольові характеристики інституцій та механізмів регулювання аграрного ринку

На наше переконання, інституціональна парадигма сприяння розвитку ефективного аграрно-продовольчого ринку у контексті розбудови політики регулювання, інституційного забезпечення повинна передбачати: обмеження адміністрування ринків виключно ситуаціями, які загрожують продовольчій безпеці нації; врахування інтересів споживачів і виробників в однаковому обсязі; оптимізацію кількісно-якісних характеристик ринкової інфраструктури; сприяння активізації процесів кооперування, перш за все формування кооперативних каналів збуту сільгосппродукції; удосконалення системи прогнозування ринків, моніторингу ситуацій, в тому числі широкого застосування балансів попиту і пропозиції; підвищення ефективності біржової системи; законодавче врегулювання функцій ринкових і державних інститутів.

Сільське господарство сучасного періоду становлення ринкової економіки в Україні наслідуює широке коло проблем та інституційних змін, які зумовлюють необхідність перебудови поведінкових характеристик економічних агентів, визначають ефективність виробництва та конкурентоспроможність продукції. Останнє є найбільш актуальним питанням, що необхідно пов'язувати із появою нових викликів, які постали перед національним аграрним виробником. Один з головних – підтримка і збереження наявного рівня конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції.



Дослідження інституціональної системи аграрного ринку вимагає визначення ефективності його функціонування. У нашому випадку це мають бути критерії, які є наслідком взаємодії інституцій та інститутів. Йдеться про те, що критеріальна модель ефективності аграрного ринку, виходячи з предмету пропонованого дослідження, вбачається як сукупність результатів, отриманих суспільством в межах існуючої інституціональної системи ринку. Під такими результатами – ефектами маються на увазі рівень ціни, доходу, рентабельність, динаміка зміни закупівельних цін, ємність ринку і рівень споживання продукції населенням (власної та імпортованої), витрати, рівень використання посівних площ тощо. Проте головним аспектом ефективності ринку з погляду інституціональної теорії є трансакційні витрати або витрати обміну.

Постановка проблеми ефективності ринку, у даному випадку аграрного, прийнятна тому, що саме інституції (правила) та інститути (організації, кодекси поведінки) зумовлюють певні дії економічних агентів. Аграрний ринок України характеризується недосконалими інституціональними умовами. Функціонування аграрного ринку характеризується інституціональними проблемами ринкових взаємодій, зокрема щодо формування ефективно інституціоналізованого соціального капіталу.

Критеріальна модель оцінки ефективності аграрного ринку як структурованої економіко-соціальної системи повинна ґрунтуватися на сукупності взаємоузгоджених показників статистичного і динамічного змісту. До статичних ми відносимо рівень задоволення потреб споживача і рівень доходності агровиробництва. До динамічних: – інституціональні складники функціонального змісту (функції ринку і державна регуляторна політика); традиційно-усталені стереотипи національного економічного і соціального буття; інфраструктурні інститути; споживчі потреби і ємність ринку.

Український селянин живе і господарює в інституціональних умовах невизначеності, адже не створено підґрунтя для реального переходу соціо-економічного буття до принципів взаємної відповідальності, продовжується трансформація і невизначеність. До цього також потрібно додати особливості культури і ментальності, які притаманні жителям села й індивідам, зайнятим в аграрній сфері виробництва. Все це потрібно враховувати при розбудові інституційних параметрів сприяння мінімізації негативів трансформацій та переходу до моделі сталого розвитку. Означена категорія досить часто вживається нами у даному дослідженні тому, що ми вважаємо перехід до сталого розвитку аграрної сфери визначальним, головним принципом забезпечення добробуту селянина, а це можливо лише за певних інституціональних умов. Не можна не констатувати, що в аграрній сфері сформувався феномен економічної культури, в основі якої притаманні лише українській аграрній дійсності економічні та соціальні інститути, а значить сформований національно-ідентичний соціальний капітал, зокрема під дією інституціоналізованих інституцій та механізмів регулювання ринку.



3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ У ФОРМУВАННІ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

3.1. Особливості інституційного конструкту національної агрополітики

Роль держави в системі аграрних відносин визначається аграрною політикою, яка являє собою розробку і практичне здійснення сукупності правових, організаційних, економічних, соціальних, кадрових та інших заходів з метою гарантування продовольчої безпеки держави, забезпечення населення продуктами харчування та створення умов для розвитку сільськогосподарського виробництва.

Будучи однією з найважливіших складових державної соціально-економічної політики, аграрна політика повинна забезпечити відродження та подальшу розбудову села, розвиток соціальної інфраструктури сільських територій як у короткостроковому, так і в довгостроковому періодах. Одним із завдань аграрної політики є визнання суспільством необхідності та значущості селянської праці, яку необхідно зробити настільки престижною, щоб сільські поселення за своїми основними параметрами не відрізнялися від міських.

Реалізація державної аграрної політики має здійснюватися в багатьох напрямках: економічному, соціальному, інвестиційному, екологічному, інноваційному, структурному, зовнішньоекономічному. Виходячи з цього, процес подальшої трансформації аграрної сфери повинен бути направлений на перетворення існуючих об'єктів господарювання в економічно і соціально-ефективні організаційно-правові форми та вдосконалення системи економічних взаємовідносин між ними. При цьому завдання державної аграрної політики – створити однакові умови для функціонування різних форм господарювання на основі забезпечення рівних можливостей для вільного підприємства, повної реалізації економічних інтересів.

Основною метою державної аграрної політики є гарантування продовольчої безпеки, виробництва продукції харчування для задоволення потреб населення, утвердження пріоритетного розвитку агропромислового виробництва, забезпечення соціальної спрямованості аграрної реформи, створення на законодавчій основі реального власника в аграрній сфері, формування сучасного конкурентоспроможного виробництва, а також охорона навколишнього природного середовища, збереження та раціональне використання природних ресурсів. Головними макроекономічними засадами досягнення поставленої мети повинні стати утвердження відносин власності на приватній основі, розвиток багатоукладної економіки, забезпечення соціальних перетворень на селі, завершення переходу до ринку. Необхідно також створити умови для забезпечення еквівалентного міжгалузевого обміну, оптимізації в агропромисловому виробництві, розвитку демократизації системи господарювання й управління.

Особливе місце в реалізації аграрної політики займає створення законодавчого поля, спрямованого на забезпечення державних гарантій здійснення аграрної реформи. Надаючи належного значення розв'язанню продовольчої проблеми та соціальному розвитку села, вже на початку здійснення глибоких соціально-економічних перетворень одним з перших законодавчих актів був прийнятий Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України». Ним законодавчо закріплено державне забезпечення пріоритетності розвитку галузей АПК на основі здійснення ряду організаційно-економічних і правових заходів щодо вільного вибору форм і видів трудової й господарської діяльності, права певної власності.

У подальшому було прийнято ряд інших законів, указів Президента та постанов уряду з питань розвитку сільського господарства і соціальної сфери села. Відповідна законодавча й нормативна база проведення аграрної реформи сприяла тому, що за час становлення державності України в агропромисловому комплексі були закладені основи соціально-економічних



змін у відносинах власності, формування багатуукладної економіки, розвитку демократизації господарювання, переходу до соціально-орієнтованої ринкової економіки.

Здійснені глибокі перетворення в земельних відносинах, завершене роздержавлення земель сільськогосподарського призначення, сформовано землі запасу та резервного фонду. Для ведення особистого селянського господарства у приватну власність і користування громадян передано 5,6 млн га сільськогосподарських угідь, для ведення фермерського господарства – 4,7 млн га. Майже 1 га (0,97) сільськогосподарських угідь припадає на душу населення, в т. ч. на одного сільського жителя – 3,11 га угідь і 2,44 га ріллі.

На базі реформованих колективних сільськогосподарських підприємств створені приватно-орендні господарства, сільськогосподарські кооперативи, фермерські господарства й інші організаційно-правові структури.

Практично в кожному регіоні є зразки вмілого господарювання в нових ринкових умовах. Проте внаслідок некомплексного підходу до проведення аграрної реформи, порушення міжгалузевого еквівалентного обміну, поглиблення диспаритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію набули стійкої тенденції процеси спаду сільськогосподарського виробництва, що при значному зниженні платоспроможності населення зумовило істотне зменшення обсягів споживання основних продуктів харчування, перехід його за межі мінімальних фізіологічних норм.

У структурі грошових доходів сільських домогосподарств заробітна плата становить 41,1%, водночас більше половини сімейного бюджету (58,9%) витрачається на продовольчі товари. Сільські жителі споживали більше: картоплі – в 1,5 рази, хліба і хлібних виробів – на 34%, цукру – на 12%. Водночас у середньому за місяць вони недовживали 3,1 кг м'яса і м'ясопродуктів, 16,7 кг молока і молокопродуктів, 2,8 кг фруктів.

Передчасне згорання державного регулювання створення й функціонування ринкового середовища, різке послаблення державних контрольних функцій у забезпеченні матеріально-технічними ресурсами агропромислового виробництва призвели до значного зниження його ефективності, витіснення власного товаровиробника з внутрішнього і зовнішнього ринків продовольства, загострення соціальної напруги на селі.

Аграрна сфера виробництва має слабку матеріально-технічну базу. Основними сільськогосподарськими машинами сільське господарство забезпечене на 50-60%, причому більше 80% техніки потребує капітального ремонту. Посилилося руйнування матеріально-технічного потенціалу сільського господарства, практично припинилося оновлення машинно-технологічного парку, значно погіршилося забезпечення сільськогосподарського виробництва механізаторськими та інженерно-технічними кадрами. В країні слабо розвинено машинобудування для потреб сільського господарства. За останні роки, різко скоротилося виробництво тракторів і сільськогосподарських машин. Якщо у 1991 р. нараховувалося 497,3 тис. тракторів, то у 2014 р. – 130,8 тис. шт., зернозбиральних комбайнів відповідно – 105,2 тис. шт. і 27,2 тис. шт., бурякозбиральних машин – 19,8 тис. шт. і 2,7 тис. шт. Замість того, щоб відновити й розвивати власне виробництво сільськогосподарської техніки, значні кошти направляються на придбання зарубіжної. За останні роки імпорт сільськогосподарської техніки виріс майже у десять разів.

Потреби сільського господарства у технічних засобах повинні задовольнятися, насамперед, за рахунок вітчизняної машинобудівної індустрії. З цією метою необхідно здійснити структурну перебудову та перепрофілювання підприємств сільськогосподарського машинобудування, реалізацію заходів, спрямованих на підвищення технічного рівня комплексу машин і обладнання. З урахуванням економічної доцільності потрібно налагодити виробництво сільськогосподарської техніки, яку раніше в Україні не випускали, а також виробництво складних машин та обладнання у співпраці з іноземними партнерами.



Останніми роками, насамперед внаслідок істотних недоліків в організації фінансової системи в сфері сільськогосподарського виробництва, недосконалої кредитної й податкової політики, різко знизилася платоспроможність сільськогосподарських товаровиробників, зростає кредиторська заборгованість з основної діяльності підприємств агропромислового комплексу, скоротилися їхні обігові кошти.

Отже, аграрна політика має бути спрямована на гарантування продовольчої безпеки країни, забезпечення пріоритетного розвитку агропромислового комплексу з визнанням сільського господарства базовою галуззю економіки, створення умов для стабілізації та нарощування виробництва сільськогосподарської продукції. Необхідно сприяти формуванню багатокладної аграрної економіки, забезпечити свободу вибору селянам нових організаційно-правових форм господарювання на основі приватної власності на землю й засоби виробництва, досягти збалансованого поєднання державного регулювання економіки агропромислового виробництва з економічною свободою підприємств і організацій. Важливим напрямом аграрної політики є державна підтримка розвитку сільського господарства, забезпечення соціально-економічного захисту вітчизняних товаровиробників, формування внутрішнього ринку продовольства, матеріальних ресурсів, робочої сили та виведення агропромислового виробництва на світовий ринок.

У полі зору державної аграрної політики постійно має знаходитися проблема удосконалення організаційно-економічних механізмів, цінового регулювання, кредитно-фінансової системи й податкової політики, спрямованих на стимулювання розвитку агропромислового виробництва.

Нині складовою державної аграрної політики є посилення розвитку інтеграційних процесів у виробництві сільськогосподарської продукції та її промислової переробки з метою виготовлення високоякісних конкурентоспроможних кінцевих продуктів споживання; освоєння новітніх ресурсозберігаючих технологій виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції та збереження навколишнього природного середовища. Здійснення державної науково-технічної політики, організація наукового, інформаційного та кадрового забезпечення агропромислового виробництва, розвитку селекції й насінництва сільськогосподарських культур і селекційно-плеєнної роботи у тваринництві значною мірою стає визначальним у нарощуванні обсягів та підвищенні ефективності виробництва сільськогосподарської продукції.

Організаційною формою реалізації державної аграрної політики, безумовно, є поетапне проведення аграрної реформи, в основу якої покладаються докорінні зміни земельних і майнових відносин у сільському господарстві. Цей складний процес повинен здійснюватися виваженим еволюційним шляхом, спрямованим на розвиток соціально-економічних відносин на селі.

Удосконалення земельної реформи здійснюється на основі реалізації комплексу правових, економічних, технічних і організаційних заходів. Роздержавлення та приватизація земель, передача їх у власність і користування безпосередньо сільськогосподарським товаровиробникам є першим важливим етапом реформування земельних відносин. За даними Державного агентства земельних ресурсів України право на земельний пай уже одержали 7,8 млн селян. Паювання земель з видачею сертифікатів на право на земельну частку (пай), яка стала об'єктом оренди, успадкування, дарування, обміну, застави, купівлі-продажу, виходу з господарських структур, а також підставою для вступу у різні формування.

Державна політика в галузі земельних відносин повинна бути направлена на жорсткий контроль за ефективним використанням земельних ресурсів, особливо земель сільськогосподарського призначення.



Державі потрібно створити цілісну систему економічного регулювання земельних відносин і земельного ринку; поєднати законодавчу базу з методами капіталізації рентних доходів для об'єктивної економічної оцінки земельних ділянок сільськогосподарського призначення; залишити за собою право використання сільськогосподарських угідь, які не підлягають роздержавленню і приватизації, здавати їх в оренду господарюючим суб'єктам, бути повноправним учасником земельного ринку й у разі потреби викупати земельні паї у населення з наступним здаванням цих угідь в оренду ефективнішим землекористувачам.

Ефективне функціонування аграрної сфери, як показав зарубіжний досвід, неможливе без відповідного ринкового регулювання виробництва з урахуванням кон'юнктури внутрішнього й зовнішнього ринків. Цінова політика має базуватися на основі вільного ціноутворення за участю державної підтримки доходів сільськогосподарських товаровиробників. Слід вжити дієвих заходів щодо диспаритету цін, адже ціни на засоби виробництва зростають швидше, ніж на сільськогосподарську продукцію.

В державній аграрній політиці особливе місце займає проблема реформування майнових відносин сільськогосподарських, переробних та агросервісних підприємств і організацій, здійснення приватизації та персоніфікації їх майна. У приватизації майна промислових підприємств по переробці сільськогосподарської продукції та агросервісному обслуговуванню виробничих структур важливо забезпечити участь сільськогосподарських товаровиробників. На жаль, внаслідок послаблення державної керованості аграрної реформи, цей процес не досяг поставленої мети. Більшість сільськогосподарських товаровиробників так і не одержало безоплатно акцій на участь в діяльності промислових переробних підприємств.

Державна аграрна політика приділяє значну увагу інтенсивному розвитку кооперації з залученням ресурсів і коштів сільськогосподарських та промислових підприємств і організацій, банків та інших інвесторів. Мають формуватись продуктові підкомплекси та професійні об'єднання на засадах агропромислової інтеграції з освоєнням ресурсозберігаючих технологій. Економічні відносини учасників агропромислової інтеграції повинні будуватися на основі їх заінтересованості в одержанні високих кінцевих результатів.

Назріла необхідність прискорення демонополізації заготівельних, переробних та сервісних підприємств агропромислового комплексу шляхом створення конкурентоспроможних акціонерних і кооперативних асоціацій, товариств. Важливо забезпечити вільний вибір товаровиробниками форм і напрямів реалізації продукції, право розпоряджатися результатами своєї праці.

Особливої уваги з боку держави вимагає удосконалення податкової політики щодо підприємств агропромислового комплексу і, насамперед, сільськогосподарських, спрямовуючи її у напрямі послаблення податкового тиску й підвищення ролі земельного податку.

У державній аграрній політиці особливе місце займає соціальний розвиток села, створення повноцінного соціально-життєвого середовища в сільській поселенській мережі. Водночас з ряду об'єктивних і суб'єктивних причин на селі відбувся глибокий соціальний занепад, який пояснюється в першу чергу, прорахунками у проведенні державної аграрної політики, відсутністю необхідних джерел фінансування, а також належного контролю за виконанням законодавчих і нормативних актів з питань соціального розвитку села.

Село старіє, деформується його вікова й статева структура, прогресують депопуляційні процеси, відсутній природний приріст сільського населення. Надто повільно формується соціальна інфраструктура. Фінансування соціальних об'єктів за рахунок місцевих бюджетів, фактична відсутність на дані цілі коштів призводить до занепаду цих об'єктів і прискорення міграційних процесів. Причому із села вибувають в основному жінки і молодь, на частку якої припадає 2/3 мігрантів серед сільського населення.



Аналіз основних факторів формування ринку праці свідчить про погіршення демографічної ситуації. Наявне устремління сільської молоді у міста, інтенсивне постаріння сільського населення, дефіцит у більшості регіонів трудових ресурсів, особливо кваліфікованої робочої сили, низькатехнічна озброєність і продуктивність праці ускладнюють ринок праці й створюють додаткові проблеми в процесі його формування та регулювання.

У цілому стан зайнятості населення в сільській місцевості України може бути охарактеризований як негативний для швидкого переходу до ринкової економіки. Кризовий стан, що тут складається, з особливою гостротою ставить завдання проведення продуктивної державної аграрної політики.

Державна політика зайнятості в сільській місцевості має бути спрямована на забезпечення повної зайнятості наявних трудових ресурсів, залучення в агропромислову сферу, в систему агробізнесу трудових ресурсів із міст, стимулювання переміщення в село промислової переробки сільськогосподарської сировини, інших видів сільськогосподарської діяльності й розвитку соціальної сфери. Для цього слід використати пільговий податок, кредити, формування державних інвестицій для організації малих і середніх суб'єктів господарювання, створення різних акціонерних товариств із виробництва кінцевої продукції експортного спрямування.

Вектор державної інвестиційної політики має бути зорієнтованим, передусім, на розвиток об'єктів соціальної інфраструктури сільських поселень, створення додаткових робочих місць у виробничій та соціальній сферах села, розширення підсобних підприємств і промислів. Державі слід проводити активну роботу у сфері зайнятості населення, мають бути реалізовані відповідні регіональні програми та заходи, спрямовані на розвиток самостійного підприємництва селян, регулювання трудових відносин, наймання працівників, зменшення трудового навантаження і поліпшення умов праці. Важливо забезпечити зайнятість сільської молоді у виробничій та соціальній сферах, підвищення рівня її професійної орієнтації й кваліфікації. Адже у 2014 році в сільській місцевості нараховувалося 558,2 тис. безробітних, рівень безробіття становив 7,4%, в тому числі серед молоді віком до 35 років – 30,8%. Причому 16,3% вивільнені з економічних причин, 24,4% звільнені за власним бажанням, 20,7% не працевлаштовані після закінчення загальноосвітніх та вищих навчальних закладів, 20,8% робітники з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою устаткування. Серед безробітних – 19,0% кваліфікованих робітників, 61,7% сільського населення зневірилося у пошуках роботи, середня тривалість незайнятості складає 9 місяців.

Необхідно підняти престиж сільськогосподарської праці за допомогою соціально-економічних важелів, поліпшення умов і режиму праці та відпочинку в сільському господарстві. Вирішити питання щодо створення житлових, культурно-побутових умов сільських жителів, забезпечення сільських населених пунктів усіма необхідними елементами соціальної інфраструктури: газифікацією, дорогами з твердим покриттям, об'єктами побутового обслуговування, комунального і культурно-освітнього призначення. Згідно з обстеженням, проведеним Державною службою статистики у 2011 році лише 1% домогосподарств мають центральне опалення, 34,4% водопровід, 5,7% – гаряче водопостачання, 21% – ванну або душ, 24,9% – телефон, 19,9% домогосподарств не задоволені своїм житлом, 38% – не дуже задоволені. У 56% сіл відсутні фельдшерсько-акушерські пункти, лише 32,7% сіл забезпечені дошкільними закладами, 57,75 – закладами культури, майже всюди відсутні пункти побутового обслуговування. Причому ситуація не тільки не покращується, а, навпаки, з кожним роком погіршується.

Нинішній стан, у якому знаходиться сільське господарство, інші галузі агропромислового комплексу, а також забезпеченість соціального розвитку сільських територій, вимагають обґрунтованого визначення стратегічних напрямів здійснення аграрної політики, зупинення



спаду і забезпечення нарощування обсягів виробництва, відновлення внутрішнього й зовнішніх ринків продовольства, прискорення соціально-економічних перетворень на селі.

Одним із центральних завдань є активна реалізація дієвої аграрної політики, основа якої – аграрна реформа. Виважена аграрна політика повинна бути спрямована на переоцінку ролі села і сільського господарства в економічному розвитку, підвищення значимості сільських територій у житті суспільства.

У перехідний період до ринкових відносин посилюється потреба соціального захисту населення. Внаслідок інфляції, постійного зростання цін на товари і соціальні послуги купівельна спроможність сільських жителів зменшується, знижується споживання продуктів харчування, промислових товарів і послуг, знижується життєвий рівень селян, тому слід добитися, щоб громадянам сільської місцевості, перш за все пенсіонерам, надавалась цільова грошова допомога, а також своєчасно виплачувались пенсії.

Найближчим часом необхідно розробити пропозиції щодо удосконалення системи соціального захисту селян на підприємствах різних форм власності, а також модель організаційно-економічних основ розвитку соціальної інфраструктури сільської території.

З метою активізації житлового будівництва в сільській місцевості слід визначити контингент потенційних забудовників, забезпечити їх пільговими кредитами, надати допомогу в придбанні будівельних матеріалів.

Глибокі соціально-економічні перетворення в агропромисловому комплексі на ринкових засадах об'єктивно вимагають докорінної перебудови системи управління виробничою сферою. До основних функцій державного управління розвитку агропромислового виробництва належать, насамперед, функції, пов'язані із забезпеченням законодавчої бази, регулюванням соціально-економічних відносин, зокрема у сфері земельних відносин, створення механізмів підтримання конкурентоспроможного виробництва на основі вивіреної світовою практикою системи ціноутворення, формування стимулюючої фінансово-кредитної та податкової політики, створення ринкової інфраструктури та нових типів сучасних ринків продовольчих ресурсів, матеріальних засобів виробництва та робочої сили. Потрібно виробити модельну схему системи управління агропромисловим виробництвом з обґрунтуванням раціонального поєднання методів державного та недержавного регулювання, а також розвитку системи прогнозування виробничої сфери та інфраструктури.

3.2. Основні напрями розвитку аграрного сектора регіонів

У розвитку суспільного виробництва на макро-, мезо- і мікрорівнях ієрархічної структури управління економікою, й галузями та регіональними складовими, а також господарськими формуваннями важливого значення набуває визначення стратегічних цілей і завдань економічного і соціального характеру у довгостроковому періоді. Нині в науковому і практичному вжитку тлумачення сутності економічної категорії "стратегія" має певні відміни, породжені особливостями здійснення цього соціально-економічного явища. У загальній інтерпретації – стратегія – це визначені на основі системи наукових знань про закономірності розвитку суспільного виробництва, напрями соціально-економічного розвитку галузей, регіонів, об'єднань, виробничо-правових структур на довгостроковий період з обґрунтуванням мети і завдань щодо досягнення основних результатів, виражених у сукупності кількісних і якісних параметрів виробничої діяльності.



Слід підкреслити, що в умовах ринкової економіки розроблення науково обґрунтованої стратегії належить до одного з найбільш важливих елементів системи управління розвитком підприємства. Адже стратегія формує його пріоритетні види діяльності на перспективу, визначає характер розвитку матеріально-технічної бази, можливий рівень завантаження виробничих потужностей, застереження важливого прояву ризику тощо.

Розроблення наукових основ стратегічного курсу з визначенням пріоритетів розвитку агропромислового виробництва, спрямованого на перехід його до соціально орієнтованої інноваційної моделі функціонування конкурентоспроможного аграрного сектора економіки, сприяє здійсненню глибоких соціальних перетворень на селі, прискореного розвитку сільських територій з метою забезпечення гідних цивілізованих умов життя і праці українському трудовому селянству. Нині ці проблеми набувають першочергового значення у формуванні та реалізації нової державної аграрної політики, зорієнтованої на поліпшення умов життєдіяльності сільських товаровиробників, на вирішення ряду важливих соціальних проблем на селі. Це зумовлюється також тими обставинами, що формування і становлення незалежної демократичної України в значній мірі пов'язане з розвитком сільськогосподарського виробництва та інших галузей агропромислового комплексу, в яких виробляється більше трьох четвертей загального обсягу харчових продуктів, що гарантує продовольчу безпеку країни. При цьому слід мати на увазі, що українське село – це не тільки традиційне виробництво високоякісних продовольчих ресурсів та сировини для переробної промисловості, це спосіб життя майже 14 млн. сільських жителів, що становить третину населення держави, із своїм сімейним укладом, звичаями, участі у формуванні і розвитку суспільного виробництва.

Українське селянство споконвічно було незмінним творцем продовольчого достатку для свого народу, носієм моралі та національної культури. У його багатому генетичному потенціалі щедро народжувались талановиті широко відомі новатори виробництва, діячі науки, мистецтва, літератури, які внесли вагомий вклад у здобуття української нації високого світового іміджу.

За даними статистичних органів нині на Україні сільська поселенська мережа налічує 28 тис. 388 сіл, у кожному з яких в середньому проживає 493 осіб. Їхня життєдіяльність потребує необхідних культурно-побутових умов, які у переважній більшості сіл, як відомо, ще не відповідають сучасним вимогам цивілізованого суспільного буття. Це стосується стану із рівнем оплати праці, забезпеченням сільських жителів житлом, засобами дорожнього сполучення, послугами комунальної сфери, медичного обслуговування, дитячими, освітянськими, культурними закладами тощо.

Аналіз переконливо свідчить, що протягом тривалого періоду відбувається деградація українського села, поглиблюється негативна демографічна його ситуація, щорічно зникають з карти держави окремі сільські поселення, руйнується матеріально-технічна база аграрної сфери, старіє продуктивний склад сільських жителів, зростає безробіття. Все це призводить до скорочення сільськогосподарського виробництва, істотного зниження обсягів споживання продуктів харчування.

Загострюється соціально-економічна ситуація в аграрному виробництві через різке зниження економічного інтересу сільськогосподарських товаровиробників, адже витрати на оплату праці і середній рівень заробітної плати в сільському господарстві доволі низькі.

Навідміну від нашої держави, практика зарубіжних країн свідчить, що витрати на оплату праці у загальній їх структурі на виробництво сільськогосподарської продукції досягають 55-60%.



Слід відмітити, що незважаючи на визнання пріоритетності соціального розвитку села та агропромислового комплексу України, середня оплата праці в сільському господарстві залишається найнижчою серед усіх галузей. У зв'язку з цим, нагальною є необхідність забезпечити реальну підтримку розвитку сільськогосподарського виробництва з Державного бюджету. Останнім часом зрушення в цьому питанні є, але поки що досить незначні. Нормальне фінансування сільського господарства сприяло б підвищенню рівня урожайності сільськогосподарських культур і продуктивності худоби, як основних чинників значного зниження собівартості продукції. В свою чергу, це дало б можливість у структурі витрат на виробництво сільськогосподарської продукції підвищити питому вагу затрат на оплату праці до 40-45%, або майже у шість разів. Тільки за рахунок зниження собівартості середньомісячна оплата праці може збільшитись у три рази. Вважаємо, що підвищення заробітної плати стимулюватиме підвищення мотивації сільськогосподарських товаровиробників до праці.

Отже, аналіз загальних тенденцій генезису соціально-економічної ситуації на селі дає підстави для відповідних висновків, які слугують основою щодо визначення стратегічних напрямів відродження і розвитку селянського буття в Україні. При цьому слід виходити із теоретичних засад розвитку суспільного виробництва, його постійних і змінних складових. Якщо чисельність працівників і технічна оснащеність аграрної сфери виробничої діяльності сільськогосподарських формувань характеризуються як змінні фактори, то земля як засіб виробництва в просторовому значенні належить до постійних виробничих чинників.

Процес скорочення сільського населення, його продуктивної частини, поступове зменшення кількісного складу сільської поселенської мережі відбувається історично і ці зміни в певній мірі є об'єктивним соціально-економічним явищем. При цьому розширюються і збільшуються вимоги щодо основного фактору діяльності сільськогосподарського виробництва – нарощування обсягів і поліпшення якості продовольчих ресурсів для повного задоволення зростаючих потреб населення та виробництва сировини для переробної промисловості. Це здійснюється на основі інтенсифікації суспільного виробництва, розвитку матеріально-технічної бази шляхом системного оновлення спожитих засобів, застосування сучасних ресурсозберігаючих машинних технологій в агропромисловій сфері. Альтернативи розвитку цього процесу, як відомо, немає. Тільки безперервна заміна постійно вибуваючих із аграрного виробництва працівників та техніко-технологічних засобів може забезпечувати відтворення суспільного виробництва. Тому створення і розвиток вітчизняної сільськогосподарської машинобудівної індустрії набуває стратегічного значення.

В основу розроблення довготермінової стратегії мають бути покладені, теоретичні підвалини щодо створення принципово нової науково обґрунтованої інноваційної моделі структурної перебудови з поетапним формування пріоритетів економічного, соціального та екологічного розвитку агропромислового виробництва в державі. При визначенні пріоритетних напрямів здійснення стратегічного курсу щодо структурної перебудови економіки агропромислового комплексу набуває важливого значення істотне посилення її соціальної спрямованості, висування на передній план забезпечення умов всебічного інтелектуального і фізичного розвитку людського капіталу. Йдеться не тільки про докорінну перебудову соціального й економічного змісту сільських поселень, а й про архітектурну перебудову як зовнішнього, так і внутрішнього обліку колишніх сіл, створення нових населених агломерацій.

За цих умов важливим перспективним напрямом розвитку сільських територій має стати створення агломерацій як нових соціально-економічних формувань, у яких тісно поєднуються організаційно-технологічна діяльність сільських поселень у зоні виробництва сільськогос-



подарської продукції, організації її заготівлі, транспортуванні й зберіганні зі сферою промислової переробки, випуску та реалізації готових до споживання харчових продуктів.

Сутність соціально-економічної, техніко-технологічної й архітектурно-композиційної за budови, нового змістовного наповнення агломераційних поселень полягає у прагненні досягти об'єднання в одне ціле населених пунктів, пов'язаних між собою інтенсивними господарськими, трудовими, організаційно-технологічними і культурно-побутовими зв'язками. Агломераційні формування відображають територіальну концентрацію аграрного і промислового виробництва, спрямовану на розташування виробничо-технологічних, житлово-побутових, адміністративно-культурних, освітнянсько-оздоровчих секторів суспільного життя в межах існуючих нині сільських територій.

Тут особливого значення набуває створення в межах конкретної поселенської структури соціально-побутової зони, де розмішуються котеджний житловий фонд, повний набір необхідних об'єктів соціальної інфраструктури – дошкільні, шкільні, медично-оздоровчі заклади, торговельні, побутові, обслуговуючі, спортивно-розважальні, інші організації.

В агломераційних структурах потрібно створити належні умови для організації виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції, її безвідходної переробки для випуску високоякісних продовольчих товарів. Разом з тим слід передбачити забезпечення комфортних умов праці й відпочинку всіх працюючих та їхніх сімей.

Формування нових територіально-поселенських агломерацій повинно здійснюватися на засадах застосування перспективних матеріально-ресурсних засобів й інноваційних технологій. У зв'язку з цим необхідне поглиблення теоретико-методологічних досліджень створення і функціонування агропромислово-соціальних агломерацій, розробки проектів практичної реалізації виробничо-соціальної перебудови українського села.

Спроби до формування цілісних надвеликих територіальних аграрно-промислових структур, як відомо, мали місце ще в колишньому Радянському Союзі. Зокрема, у двадцятих роках минулого століття в перший період становлення соціалістичного устрою було створено близько 300 великих аграрно-індустріальних комбінатів (АІК), до складу яких включались виробничі сільськогосподарські і промислово-переробні підприємства – колгоспи, радгоспи, м'ясо-молочні та консервні заводи, транспортні, будівельні та інші організації з площею земельних угідь від 100 тис. до 300 тис. гектарів. Досвід діяльності цих гігантських формувань вже в перші роки їх існування переконливо довів економічну недоцільність створення і неефективність функціонування. Внаслідок низького рівня розвитку продуктивних сил цих конгломератних структур та досить обмежені можливості щодо забезпечення управління їх виробничо-господарською діяльністю, агроіндустріальні комбінати швидко розпались і припинили своє існування. У семидесятих роках набуло розвитку створення агропромислових формувань на основі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції. Вони теж охоплювали в основному сферу виробництва і переробки сільськогосподарської продукції. Соціальні ж облаштування сільських поселень і розвиток сільських територій були здебільшого поза завдань функціонування цих господарських структур.

Поглиблений аналіз історизму становлення і розвитку агропромислового виробництва, формування і розвитку сільської поселенської мережі, її соціального наповнення слугує підставою для обґрунтування на довготривалій період перспективних напрямів докорінної перебудови цієї надзвичайно важливої сфери суспільного буття.

Державна аграрна політика й здійснення аграрної реформи може мати успіх і привести до позитивних результатів тільки за обставин розв'язання соціальних проблем на селі, створення реальних умов для істотною поліпшення життєвого рівня населення. Разом із тим визна-



чальним у розвитку соціальної сфери, важливим джерелом забезпечення істотних змін у соціальних умовах працівників села, безперечно, є розвиток виробничої сфери, створення конкурентоспроможного високоефективного аграрного виробництва. Основною сутністю визначення стратегії розвитку агропромислових галузей як складових господарської системи країни повинен бути комплексний характер розв'язання економічних і соціальних проблем. Їхня важливість вимагає падати кожній із них пріоритетного значення, при цьому позачерговість здійснення відповідних заходів протягом довготривалого часу.

Визначення стратегічних напрямів соціально-економічного розвитку агропромислового комплексу повинно мати поетапний характер в часовому просторі і поділятися на коротко-, середньо-і довготерміновий періоди. Якщо короткотермінова стратегія може обмежуватись строком у 5-7, і навіть 10, років, середньотермінова – 10-15 років, то довготермінова стратегія мусить мати лаг часу не менше 20-25 років. Цей термін зумовлюється близько двома амортизаційними строками використання активної частини основних засобів виробництва, яким є трактори, зернозбиральні комбайни, вантажні машини. На такий строк можна більш чітко визначити стратегічні цілі і завдання, змодельовати параметри очікуваних результатів.

Організацію сільськогосподарського виробництва доцільно орієнтувати на поступове зосередження у великих сільських поселеннях, розташованих у найбільш сприятливих регіональних ґрунтово-кліматичних та соціально-економічних умовах з урахуванням перспективних можливостей розвитку переробних галузей, транспортних засобів, культурно-побутових закладів. Виробництво готових до споживання харчових продуктів доцільно розмежувати у сформованих сировинних зонах, що забезпечить значне зниження втрат сировини, підвищить якість продукції.

Беручи до уваги острівний характер розміщення по території країни великих міст, промислових і культурних центрів, у яких, як відомо, досить висока густина населення, виробництво харчових продуктів доцільно розмішувати у приміських зонах великих агломераційних поселень за концентрично-радіальним принципом. Йдеться про зосередження у найближче розташованому аграрному поясі від межі таких поселень виробництва малотранспортабельної сільськогосподарської продукції, яку постачають у свіжому виді споживачам – зокрема, ягід, молока і молочних продуктів, зелених овочів та овочів закритого ґрунту. У більш віддаленому від їх межі аграрному поясі розміщують виробництво переважно свіжого м'яса, битої птиці, яєць тощо. При розміщенні виробництва сільськогосподарської продукції для постачання населених агломерацій слід враховувати забезпечення розвитку аграрної зони транспортною мережею, яка відіграє важливу роль у забезпеченні високоякісними харчовими продуктами жителів міст. З цією метою розміщення виробництва певних видів сільськогосподарської продукції доцільно наближати до розташування мережі шляхів сполучення – залізничних, автомобільних та водних.

Нині стратегічного значення набуває удосконалення регіонального розміщення аграрного виробництва, спрямованого на найбільш ефективне використання ґрунтово-кліматичних та соціально-економічних умов регіонів України. Необхідно вже тепер уточнити зони розміщення виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції в країні. Як відомо, ячмінь, як кормова, так і технічна культура зараз користується попитом на внутрішньому і зовнішньому ринках. За своїми біологічними властивостями та господарськими можливостями доцільно розширювати його посіви у південно-західному регіоні України. Кукурудзу як важливу фуражну високо енергетичну ринкову культуру слід просувати шляхом застосування ранньостиглих і середньостиглих гібридів у Лісостепову зону, де достатньо атмосферних опадів і температурних умов.



Особливої уваги заслуговує відродження цукробурякового виробництва, зосередження посівів цукрових буряків на бурякопридатних ґрунтах, насамперед, Вінницької, Черкаської, Полтавської, Хмельницької, Тернопільської областей. Необхідно модернізувати цукрову промисловість у напрямі створення конкурентоспроможних холдингових об'єднань з тим, щоб відновити місце України у світовому ринку цукру.

Важливим стратегічним напрямом розвитку переробної промисловості є зосередження підприємств в сфері сировинних зон, створюючи великі професіональні об'єднання.

Такий підхід до розвитку конкурентоспроможного агропромислового виробництва, удосконалення його розміщення з урахуванням регіональних природно-економічних умов ставить нові завдання щодо соціальної сфери сільської території.

В перспективі, за нашими дослідженнями, на території нинішніх великих, вдало розміщених щодо природно-економічних умов, населених пунктів будуть формуватись соціально-економічні агломерації, у яких досягається компактне розміщення агро-промислово-соціально-виробничих поселень. У цих поселеннях створюватимуться цілісні системи забезпечення умов життєдіяльності людей з розвинутою виробничою, культурно-побутовою та рекреаційною сферами.

Створення і функціонування нових комплексних формувань потребує відповідних організаційно-економічних заходів, розробки необхідної законодавчо-нормативної бази.

Процес формування і функціонування нових агломерацій проходитиме поступово, причому не всюди, а в окремих регіонах по мірі розвитку продуктивних сил. Важливого значення тут набуває здійснення економічного експерименту, розроблення і реалізації модельних варіантів таких агломерацій. Структурно вони мають включати територіально сектори виробництва аграрної продукції, її промислової переробки, зберігання, підготовки та організації реалізації готової продукції, житлового, культурно-побутового та оздоровчо-освітнянського змісту. Між ними необхідно забезпечити тісний зв'язок, спрямований на взаємодію при їх функціонуванні. Інженерне та техніко-технологічне наповнення цих секторів мусить здійснюватись за типовими схемами розміщення необхідних архітектурних будівель, споруд, комунікацій, енергетичного та транспортного забезпечення.

Формування і розвиток комплексних агропромислових агломерацій має здійснюватись водночас із соціальним їх розвитком. Тільки забезпечення всіх категорій працівників нових виробничих структур належними житлово-комунальними умовами, сучасним медичним обслуговуванням, культурно-освітнянськими закладами дасть можливість одержання необхідних успіхів у кожному виробничому секторі. Мова йде про народження нових форм територіальної концентрації аграрного і промислового виробництва у поєднанні з гармонійним розвитком культурно-освітнянських та соціально-побутових надбань людської спільноти.

Формування нових територіально-поселенських агломерацій повинно здійснюватись на засадах застосування перспективних матеріально-ресурсних засобів та інноваційних технологій. У зв'язку з цим необхідне поглиблення теоретико-методологічних досліджень створення і функціонування агропромислово-соціальних агломерацій, розробки проектів практичної реалізації виробничо-соціальної перебудови українського села.

Ці концептуальні положення, безумовно, вимагають більш глибокого теоретичного осмислення, стратегічного визначення пріоритетів для опрацювання державної програми перспективного розвитку сфери забезпечення життєдіяльності української нації.



3.3. Тенденції соціально-економічного розвитку сільських територій

Відродження українського села, виведення його із кризового стану не можна тлумачити як повернення до певного, раніше досягнутого рівня соціального їх забезпечення. Цей процес необхідно розглядати з позиції розвитку високотехнологічного конкурентоспроможного та ефективного аграрного виробництва на інноваційній основі, спрямованого на повне задоволення потреб населення у високоякісних харчових продуктах забезпечення продовольчої безпеки країни. Під впливом сукупності організаційно-економічних, політичних, правових, техніко-технологічних, етнічних й інших факторів в Україні превалює, як і раніше, пріоритетність розвитку виробничої сфери в аграрному секторі, першочергове створення умов для нарощування обсягів та підвищення ефективності агропромислового виробництва. І це закономірно. Адже результативність діяльності аграрного сектору економіки значною мірою впливає на розвиток ряду інших галузей народногосподарського комплексу, на рівень харчового забезпечення населення країни, є матеріально-ресурсною базою для поліпшення умов соціального розвитку сільських поселень, підвищення матеріального й культурно-побутового рівня селян. Все це породжувало тенденцію пріоритетності розвитку сільськогосподарського виробництва, пов'язану, насамперед, із перерозподілом більшості коштів і засобів у виробничу сферу.

Що стосується соціального розвитку сільських територій, поліпшення умов їх життєдіяльності, то тут здебільшого переважали й нині переважають принципи залишкового виділення коштів і матеріально-технічних ресурсів. Це призвело, як відомо, до призупинення системного відновлення спожитих засобів у соціальній сфері на селі, до його матеріально-ресурсного та морального занепаду, що суттєво вплинуло в цілому на згортання розвитку соціальної сфери села. За цих умов винятково важливого значення набуває проблема соціально-економічного розвитку сільських територій.

При цьому слід мати на увазі, що українське село – це не тільки традиційне виробництво високоякісних продовольчих ресурсів та сировини для переробної промисловості, це спосіб життя понад 14 млн сільських жителів, що становить третину населення країни, зі своїм домашнім побутом, звичаями, участю у реформуванні й розвитку суспільного виробництва. Українське селянство споконвічно було незмінним творцем продовольчого достатку для свого народу, носієм моралі та національної культури.

Наприклад, на початку 2014 року сільська поселенська мережа налічувала 27385 сільських населених пунктів, в яких нараховується 6,9 млн осіб економічно активного населення, в тому числі 6,4 млн зайнятого, 5,6 млн – населення працездатного віку; 3,6 млн осіб були працюючі, причому 54,8% з них працювали за межами свого населеного пункту, в тому числі 67,1% – у містах і селищах міського типу.

Протягом останніх дев'яти років на 119,0 тис. осіб, або у 2,4 рази, збільшилася чисельність працюючих за кордоном – усього 205,2 тис. осіб. Фактично ця цифра у кілька разів більша.

Безпосередньо в сільських населених пунктах за місцем реєстрації працює 1,6 млн осіб, із них 35,3% – у сільському господарстві, мисливстві та пов'язаних з ними галузях, 19,6 і 6,6% – відповідно в галузях освіти й охорони здоров'я, 8,2% – у торгівлі та займалися ремонтом автотранспортних засобів, майже 2,9 млн осіб, або кожен третій житель у віці 16-59 років, не працювали і не навчалися, 3,2 млн осіб зайняті тільки в особистому селянському господарстві, що на 26,9% більше проти 2005 року. Таке ставлення пояснюється, передусім, труднощами із працевлаштуванням. Із року в рік знижується зайнятість. Так, з 2000 по 2013 р.р. – чи-



сельність найманих працівників у сільському господарстві скоротилася з 2,8 млн до 661,4 тис. осіб. Одним із важливих факторів, що впливає на зайнятість, є наявність у сільській місцевості суб'єктів господарської діяльності, в той же час у 34,2% населених пунктів вони зовсім відсутні.

Соціально-економічна криза в Україні зумовила несприятливі демографічні передумови відтворення сільського населення, внаслідок чого відбулося погіршення демографічного потенціалу, накопиченого попередніми поколіннями. За період з 1991 по 2014 рік чисельність сільського населення зменшилася на 2,7 млн осіб. Кількість населених пунктів з чисельністю населення понад 500 осіб за цей час зменшилася на 9,6%. На початок 2014 року 17,3% сільських поселень налічували до 50 осіб, майже у 2,5 тис. сільських населених пунктах понад 50% становило населення у віці 60 років і старше. Серед усіх сільських жителів 18,9% – діти віком до 18 років і 22,8% – населення у віці 60 років і старше. Основною причиною кризи демографічного стану на селі є активізація негативних процесів: з одного боку, зростання смертності, розлучень, старіння населення, з іншого – зменшення народження та шлюбності селян.

Якісно нова система організації суспільного життя і побуту селян повинна змінити демографічну ситуацію та негативні тенденції в соціальному розвитку сільських територій: формування молодих сімей, зростання народження й зниження смертності сільського населення, особливо дітей і осіб працездатного віку, забезпечення природного приросту населення та припинення процесу депопуляції. В період ринкової економіки здійснювані заходи в аграрній сфері повинні сприяти стабілізації чисельності селянства, оптимізації статевовікової й професійно-кваліфікаційної структури трудових ресурсів, цілеспрямовано регулювати демографічні та соціальні процеси в сільських регіонах. Посилиться потреба соціального захисту населення. Внаслідок інфляції, постійного зростання цін і тарифів на соціальні послуги купівельна спроможність сільських жителів знижується, знижується рівень споживання продуктів харчування, промислових товарів та послуг, безперервно дорожчає вартість життя селян, погіршується їхній життєвий рівень. Діючий пакет соціальних допомог не в змозі зупинити падіння рівня життя сільського населення. Більшість сімей не забезпечені прожитковим мінімумом. З цих причин, передусім для непрацездатних громадян із мінімальними доходами необхідна цільова грошова допомога, а межа малозабезпеченості має відповідати фізіологічному мінімуму. Створення нормальних соціальних умов – один із головних факторів поліпшення життєвого рівня селян.

Отже, аналіз загальних тенденцій генезису соціально-економічної ситуації на селі дає підстави для відповідних висновків, які є основою щодо визначення стратегічних напрямів відродження й розвитку селянського буття в Україні. При цьому слід виходити із теоретичних засад розвитку суспільного виробництва, його постійних і змінних складових. Якщо чисельність працівників та технічна оснащеність аграрної сфери виробничої діяльності сільськогосподарських формувань характеризуються як змінні фактори, то земля як засіб виробництва в просторовому значенні належить до постійних виробничих чинників.

Процес скорочення сільського населення, його продуктивної частини, поступове зменшення кількісного складу сільської поселенської мережі відбувається історично і ці зміни певною мірою є об'єктивним соціально-економічним явищем. При цьому розширюються та збільшуються вимоги щодо основного фактора діяльності сільськогосподарського виробництва нарощування обсягів і поліпшення якості продовольчих ресурсів для повного задоволення зростаючих потреб населення й виробництва сировини для переробної промисловості. Це здійснюється на основі інтенсифікації суспільного виробництва, розвитку матеріально-технічної бази системним оновленням спожитих засобів, впровадженням сучасних ресурсо-



зберігаючих машинних технологій в агропромисловій сфері. Альтернативи розвитку цього процесу, як відомо, немає. Тільки безперервна заміна постійно вибуваючих з аграрного виробництва працівників і техніко-технологічних засобів може забезпечувати відтворення суспільного виробництва.

В той же час на сучасному етапі у виробничій сфері України спостерігається тенденція до деіндустріалізації сільського господарства. Основні засоби галузі з 2000 року зменшилися на 23,1%. Частка інвестицій у сільське господарство в народногосподарському комплексі скоротилася з 1990 року на 14,2%. Забезпечення аграрного виробництва машинно-тракторним парком не перевищує 45-50% потреби, до того ж понад 90% технічних засобів потребує невідкладної заміни внаслідок їх фізичної зношеності. Усе це призвело до того, що значно знизився рівень споживання основних видів продукції на душу населення. Так, якщо у 1990 році споживання м'яса й м'ясопродуктів на одну особу за рік становило 68,2 кг, молока і молочних продуктів – 373,2, риби та рибних продуктів – 17,5, хлібопродуктів – 141,0, цукру – 50,0 кг, то наприклад у 2013 році ці показники становили – відповідно 56,1; 220,9; 14,6; 108,4; 37,1 кг.

На селі спостерігається втрата економічного інтересу сільських товаровиробників. Протягом тривалого періоду середньомісячна заробітна плата в сільському господарстві залишається найнижчою з усіх галузей. У 2014 році середньомісячна номінальна заробітна плата в сільському господарстві становила 2476 грн. або 71,2 % від заробітної плати в цілому по країні, 62,1 % – від промисловості, 65,7 % – від транспорту, 35,3 3% – від фінансів і страхової діяльності.

Впродовж тривалого періоду відбувається деградація українського села, поглиблюється негативна демографічна його ситуація, щорічно зникають із карти держави сільські поселення. Так, тільки з 2005 по 2014 рік кількість сільських населених пунктів зменшилася на 962 од. Із загальної кількості сільських населених пунктів не мали населення і не були зняті з обліку: у 2001 р. – 151, 2005 р. – 227, 2013 р. – 369 сіл. У переважній більшості сіл культурно-побутові умови не відповідають сучасним вимогам цивілізованого суспільного буття. Це стосується стану з рівнем забезпечення сільських жителів житлом, послугами медичного обслуговування, комунальної сфери, дитячими, освітянськими, культурними закладами, засобами дорожнього сполучення.

Практично зруйновано організаційний механізм державного інвестування розвитку соціальної інфраструктури на селі. Бюджетні асигнування на утримання закладів соціальної сфери у сільських поселеннях значно скоротились і не забезпечують їх нормального функціонування. При цьому спостерігається значна нестача виділених у бюджеті коштів на соціальний розвиток сільських населених пунктів. З передачею об'єктів соціальної сфери на бюджетне фінансування місцевих органів самоврядування ситуація не змінилася – у них відсутні для цього кошти. В той же час переважна більшість нових організаційно-правових формувань, фактично усі агрохолдинги самоусунулися від фінансування соціальної сфери села.

Для здійснення заходів щодо відродження й розвитку українського села, насамперед, необхідно подолати нинішній стан у соціальній інфраструктурі та головне – усунути причини, які зумовили її занепад. Тут важливого значення набуває досягнення збалансованих міжбюджетних відносин, поєднання виділення фінансових ресурсів із державного бюджету й коштів із місцевих бюджетів. Причому необхідно досягти таких обсягів асигнування, які забезпечать усі потреби розвитку соціальної інфраструктури на селі. Для цього потрібна реальна підтримка держави щодо бюджетного інвестування відновлення та розвитку соціальної сфери на селі в обсягах, передбачених Законом України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві».



Подальший розвиток галузей соціально-культурного й побутового призначення потребує створення нових формувань, які б певною мірою забезпечували сільське населення соціальними послугами у ширшому асортименті та якості. Формування й ефективне використання системи організаційно-економічних форм і методів відтворення умов життя сільського населення повинно стати складовою частиною аграрної політики держави.

На сучасному етапі чітко окреслюються дві тісно пов'язані проблеми - з одного боку, в українському селі назрів до виконання великий обсяг організаційно-економічних заходів та матеріало- і трудомістких робіт, спрямованих на створення і розвиток високопродуктивного сільського господарства на засадах докорінної соціально-економічної перебудови українського села, а з іншого боку на селі є в наявності великий трудовий потенціал, не зайнятий продуктивною працею. Значна його частина, як вже було сказано, в пошуках зайнятості та заробітку для існування емігрує в інші країни.

Назріла реальна доцільність створення із числа безробітних сільських жителів працездатного віку, в основному в районних територіальних межах, громадських трудових виробничих кооперативів для здійснення комплексу будівельно-монтажних й інших видів робіт по будівництву мережі сучасних доріг, виробничо-технологічних комплексів у суспільному секторі аграрного виробництва, об'єктів соціально-культурного призначення, а також різних господарських приміщень і споруд для приватних формувань та господарств населення, широкого надання комунальних послуг селянам. Створення і, діяльність громадсько-виробничих кооперативів можливі за істотної підтримки держави та банківської системи фінансування цих формувань. Однією з важливих умов успішного функціонування сільських кооперативних структур є забезпечення високої оплати праці їхніх членів, не нижче рівня оплати кваліфікованих робітників провідних промислових галузей. Беручи до уваги великий обсяг різновекторного характеру будівельно-монтажних й інших видів робіт у системі громадської кооперації, слід мати проектно-архітектурні структури для розробки проектів створення господарсько-соціальних агломерацій.

Кооперативна форма організації соціально-економічної перебудови і розвитку українського села має стати пріоритетним напрямом нової аграрної політики держави, важливим засобом подолання безробіття сільського населення, значного підвищення його добробуту та культурно-побутового рівня. З цією метою в кооперативній системі необхідно організувати постійно діючу школу підготовки кваліфікованих працівників масових робітничих професій, з яких у перспективі формувати спеціалізовані холдингові компанії. В їх складі слід створювати проектно-конструкторські фірми для здійснення виваженої будівельно-технологічної політики на селі. В державі назріла невідкладна проблема створення сільськогосподарської будівельної індустрії, яка б могла поставляти селу сучасні будівельні конструкції й матеріали.

Важлива роль і значення українського села у стабілізації економіки країни потребує розроблення на державному рівні стратегії перспективного розвитку всієї сільської території з визначенням пріоритетних галузей, переведення агропромислового виробництва на інноваційну модель.

Беручи до уваги різновекторний характер розвитку громадських виробничих кооперативних формувань, їх доцільно об'єднати на рівні держави в кооперативний союз створивши центральний відомчий розпорядчо-управлінський орган. В його функції слід включити розроблення стратегії розвитку сільських територій, проектів створення матеріально-технічної бази, визначення загальної потреби матеріальних ресурсів.

Вже нині в країні дедалі більшого розвитку набувають процеси, пов'язані з формуванням суспільного усвідомлення об'єктивної необхідності соціально-економічної і техніко-



технологічної перебудови українського села, його аграрної сфери виробництва у пріоритетну галузь народногосподарського комплексу. Варто відмітити, що у різний час здійснено ряд спроб щодо опрацювання організаційно-економічних програм відродження та розвитку сільських територій, проте їх основні положення, як і ряду законодавчих та нормативних актів здебільшого залишились не реалізованими.

Враховуючи надзвичайно велике значення селянства та роль аграрної сфери виробництва у забезпеченні людської спільноти високоякісними харчовими продуктами, розвиток визначальних факторів життєдіяльності людей об'єктивно потребує постійного відтворення належних умов для їх ефективного функціонування. Нині це стає важливою складовою стратегії формування нової державної аграрної політики в Україні. Основна її сутність повинна бути спрямована на законодавче схвалення та організацію практичного здійснення глибокої перебудови українського села у напрямі створення і розвитку пріоритетної сфери забезпечення всіх жителів країни високоякісними продовольчими ресурсами і переробної промисловості сировиною, входження її в число провідних держав з формування продовольчого достатку населення.

Аналіз історизму становлення й розвитку агропромислового виробництва, формування та розвитку сільської поселенської мережі, її соціального наповнення є підставою для обґрунтування на довготривалий період перспективних напрямів докорінної перебудови цієї надзвичайно важливої сфери суспільного буття.

Нинішній стан українського села, його соціально-економічної інфраструктури, культурно-побутові умови життя населення вимагають здійснення невідкладних і разом із тим радикальних організаційно-економічних, техніко-технологічних, а також політично-правових державних заходів, спрямованих на докорінні зміни у розвитку сільської поселенської мережі, на цілковиту перебудову у свідомості суспільства ролі та значення сільської категорії населення як у сучасній, так і в стратегічній перспективі формування високоцивілізованої держави.

Критичний стан соціальної сфери села вимагає проведення продуктивної державної аграрної політики як потужного чинника не тільки економічного, але й соціального розвитку сільських територій, створення повноцінного соціально-життєвого середовища в сільській поселенській мережі. Водночас із ряду об'єктивних і суб'єктивних причин на селі відбувся глибокий соціальний занепад, який пояснюється, передусім, прорахунками в проведенні державної аграрної політики, відсутністю необхідних джерел фінансування, а також належного контролю за виконанням законодавчих та нормативних актів із питань соціального розвитку села.

Село старіє, деформується його вікова й статева структура, прогресують депопуляційні процеси, відсутній природний приріст сільського населення. Надто повільно формується соціальна інфраструктура.

Розв'язувати проблеми збереження сільських населених пунктів і трудових ресурсів у них створенням соціальної, виробничої, інженерної структури необхідно в тісній взаємодії міста й села, формуванням сільських поселень із використанням природних ресурсів і ресурсів міського соціуму.

У формуванні соціальної сфери життєдіяльності трудівників села необхідно впливати не тільки на фактор, який знаходиться в мінімумі, але й на опосередковані його фактори. Разом із тим не можна не враховувати переважного впливу того чи іншого фактора на відновлювальному етапі розвитку села і зв'язаного з цією перевагою тих чи інших потреб по мірі фізичного й духовного становлення індивідууму. Проблема соціального розвитку села може бути успішно розв'язана при врахуванні дії усіх соціально-економічних факторів у їхньому діалектичному поєднанні та взаємозв'язку, тобто при системному підході до впливу комплексу потреб і планування заходів щодо їх повнішого задоволення.



Особливого значення набуває комплексне забезпечення сталого розвитку сільських територій, підвищення рівня життя сільського населення, охорона навколишнього природного середовища, збереження природних, трудових і виробничих ресурсів, підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва. Планування і впровадження діяльності з сільського розвитку здійснюється з урахуванням принципів сталого розвитку сільських територій, а також через інструменти: впровадження соціальних стандартів і нормативів проживання та праці населення у сільській місцевості; запровадження комплексних заходів із заохочення молоді до організації та ведення фермерських та інших господарств сімейного типу; збільшення обсягів пільгового кредитування сільського житлового будівництва; забезпечення сільських населених пунктів дорогами і під'їздами з твердим покриттям; здійснення будівництва, реконструкції та капітального ремонту мереж водопостачання та водовідведення, газових мереж та мереж електропостачання, дитячо-юнацьких спортивних шкіл, фізкультурно-оздоровчих, спортивних, та медичних закладів; продовження роботи з гармонізації національного законодавства з вимогами СОТ та ЄС. Усе це сприятиме розвитку та адаптуванню сільської місцевості до європейських стандартів, та інші.

Визначальною складовою у розбудові економіки держави є комплексний розвиток сільських територій, спрямований на стабільне забезпечення збалансованого розвитку виробництва та поселенської мережі на основі формування належного екологічнобезпечного середовища проживання, праці та відпочинку населення.

Сільські території, в цілому селянські питання повинні бути виведені на національно необхідний рівень, який за твердженням академіка НААН В.В. Юрчишина (які ми підтримуємо), можливий лише за умов, коли:

послідовно і реально відбуватиметься суспільне визнання з його наступним практичним втіленням (матеріалізацією) фундаментально-створювальної місії вітчизняного селянства у творенні країни-України. У тому числі як основи надії з її високою духовною та гуманістичною основою; творця, хранителя і примножувача віками набутих мовних, народнокультурних, звичаєво-побутових надбань історично-ментального ціннісного рівня; незрадливого оберігача й захисника Вітчизни та історичної пам'яті про те, що віками відбувалося на її теренах; фундатора-творця вітчизняного хліборобства з його визнаними світом самотністю і національно-генетичним багатством. За таким не формальним, а сутнісним визнанням має об'єктивно реально відбутися суспільне визнання селянства національною цінністю державотворчого рівня з відповідним цьому усім подальшим суспільним і державним ставленням до нього, забезпеченням його інтересів і потреб на рівні, гідного його хліборобської, націєтворчої та державотворювальної величі;

інтереси села, селянства й іншого сільського соціуму, сільського сектора загалом, чинних у ньому місцевих громад реально і послідовно посідатимуть одне з чільних місць у системі розвитку національної економіки і чільне місце в аграрній політиці держави. Згідно з цим об'єктивно необхідна переорієнтація держави в бік інтересів села і селянства здійснювана в країні аграрна політика в її теперішній, переважно щодо селянства безтілесній, аморфній і, відповідно, малорезультативній формі повинна послідовно набувати село/селяниноцентристського змісту й характеру її здійснення. А ще краще, якщо буде опрацьована спеціальна політика держави щодо села і селянства;

досягатиметься, послідовно підтримуватиметься і збагачуватиметься збалансованість агропродовольчих інтересів держави й безпосередніх інтересів села і селянства, та, звичайно, агроформувань, інших виробничо-господарських структур, що діятимуть у сільсько-селянському секторі. У тому числі, навіть передусім, господарств населення, які, вирощуючи



у свій час дві третини і навіть три чверті вироблюваної у країні продукції сільського господарства, та більше половини ще й тепер, спасли країну від чергового голоду;

у системі великої сукупності політичних, правових, соціальних, економічних, організаційних, наукових й інших чинників чільне місце посядуть і реально проявлятимуться інституційно-забезпечувальні чинники. Достатньо підстав стверджувати, що їх недосконалість та неефективне функціонування відповідних інституцій багато чого з того, що наразі має інституційне призначення, стали однією з основних причин того загрозливого, що вкоренилось і продовжує поглиблюватися в агросфері країни та її сільсько-селянській складовій;

ефективне вирішення селянського питання стане однією з визначальних складових модернізації агросфери й посідатиме високе місце у більш загальній системі модернізації України загалом, як цього вимагають сучасні обставини;

поєднуватиметься і збагачуватиметься очікуваний від неї результат – системна переорієнтація розвитку агросфери на засадах соціоекономіки, під якою у даному випадку розуміється соціально орієнтований та якісно досконалий соціальний синтез усієї сукупності елементів (складових), покликаних забезпечувати необхідний розвиток агросфери;

одержить суспільно й соціально необхідний розвиток сільських територій (сільський розвиток) та діючих на ній місцевих громад і домогосподарств (господарств населення). У прикладному відношенні це означатиме набуття сільськими територіями, передусім територіями первинного (базового) рівня, консолідованих кожною окремою сільською (селищною) радою, привабливого для проживання, роботи й відпочинку на них змісту та форми соціального осередку. Не тільки тих, хто на них безпосередньо мешкає, а й тих, хто облюбує їх як відпочинкові бази.

Все це та інше відповідного спрямування й підпорядкування має послідовно здійснюватись і набувати реальної завершеності та відповідної їй результативності під кутом зору надання на всіх рівнях – від первинного, базового до національного вирішення селянського питання не тільки соціально, а й суспільно важливого звучання, змісту, наповнення, характеру функціонування і відповідної цьому результативності. При цьому об'єктивною необхідністю та важливістю має стати дотримання цих й інших вихідних засад вирішення селянського питання навіть при подальшому об'єктивно зумовлюваному зменшенні частки селянства в людському капіталі країни та його чисельності у виробництві її матеріального, економічного багатства. Бо навіть за цих обставин воно, тільки воно на послідовно оновлюваній якісній основі залишатиметься єдиним годувальником країни, відновлюючи і зміцнюючи водночас її історично високе місце у світових агропродовольчих процесах.

Формування соціально-економічних умов розвитку українського села на сучасному етапі вимагає посилення ролі держави в системі аграрних відносин, яка визначається, передусім, проведенням ефективної аграрної політики, яка є потужним чинником не тільки економічного, а й соціального розвитку сільської поселенської мережі. Проте відсутність саме такої ефективної аграрної політики, незадовільні умови праці та побуту селян негативно впливають на поселенську мережу і потребують обґрунтованого визначення стратегічних напрямів функціонування соціальної сфери й удосконалення економічного механізму регулювання її розвитку. Насамперед це стосується формування повноцінного життєвого середовища, забезпечення економічних і соціальних інтересів сільського населення, комплексного розвитку сільських територій. Важливо також створювати умови для зупинення спаду та забезпечення нарощування обсягів виробництва, відновлення внутрішнього і зовнішніх ринків продовольства, прискорення соціально-економічних перетворень на селі. Державна аграрна політика повинна бути спрямована на переоцінку ролі села й сільського господарства в економічному розвитку, підвищення ролі та значимості сільських територій у житті суспільства.



4. СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ У МЕХАНІЗМІ СТИМУЛЮВАННЯ АГРОЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Стимулювання економічних відносин в господарській системі здійснюється як економічними, так і соціальними чинниками, факторами, а значить механізмами. Соціальний конструкт механізмів, має свої особливості й функціонали актуалізації у моделі стимулювання. Це стосується як економіки загалом, так і аграрного сектору, тому що розвиток його виробничої системи у своїй ефективності залежний від впливу не тільки стимуляційних механізмів матеріально-фінансового характеру, а й від соціальних факторів та детермінант, які ми також іменуємо механізмами. В теоретичному плані наука зазвичай розглядає традиційні аспекти даного питання, пов'язані з розвитком соціальної сфери, рівнем оплати праці, побутовою облаштованістю сільських територій тощо. Ми ж звернемо увагу на нетипові концепції соціальних механізмів стимулювання й відповідних їхній структурі детермінант, серед яких соціальний капітал – інституційна система колективного стимулювання економічних суб'єктів, шляхом безпосередньої їх участі у заданому процесі [17]. Роль соціального капіталу як соціального механізму стимулювання зводиться до формування соціально-зумовленого ядра конституційних рамок здійснення впливу на поведінку суб'єктів ринкового обміну – індивідів, підприємств, організацій, з метою поширення регулятивної інформації.

Рівень розвитку соціального капіталу визначає ефекти еволюції громадянського суспільства як головного орієнтиру в сучасній моделі наслідування правил та організацій передових суспільних формацій, до якої прагне кожна країна і це, на нашу думку, не парадокс, а об'єктивна реальність. Також соціальний капітал утверджує у практиці базисний порядок реалізації суспільного договору в усіх сферах життя як у формальній, так і неформальній площині. Він «виховує» економічних і соціальних агентів певного типу, які розбудовують створені суспільством механізми створення і перерозподілу благ, що прямо відноситься до підприємництва й сільських територій зокрема. Аграрна складова соціального капіталу особливим чином підпорядкована традиціям господарювання на землі, організації виробництва, тобто моделі взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин. Інтерпретації змісту і організаційних характеристик соціального капіталу як механізму стимулювання є багатоаспектними, ми ж пропагуємо механістичну природу.

Суть соціального капіталу як механізму стимулювання економічних відносин полягає у визначенні траєкторії соціально-господарського проектування способу взаємодії суб'єктів, стимульованого на рівні соціально-психологічних переконань і уподобань індивіда діяти відповідним чином у тих чи інших ситуаціях.

Разом з цим, з огляду на тенденції розвитку національної агрогосподарської системи, треба виокремити, на наш погляд, як мінімум дві досить суттєві проблеми. По-перше, це невідзначеність самого поняття «соціальна енергія», а по-друге, треба враховувати, що така енергія може мати як позитивний, так і негативний потенціал і (організована злочинність, секти, корупція бюрократії). Цю тезу можна проілюструвати таким чином: сумарний ефект взаємодії ($K_{\text{соц}}$) двох індивідів, що володіють власними людськими капіталами ($K_{\text{люд}}$) з різним ступенем довіри один до одного може бути графічно представлений у три вимірній системі координат, де сумарний соціальний капітал може змінюватися від максимально позитивного до максимально негативного значення – рис. 6.

Елементами механізму стимулювання, ідентифікованого за концепцією соціального капіталу є інформація, ідеї, ділові можливості, фінансовий капітал, влада і вплив, емоційна підт-

римка, репутація, довіра, співпраця¹. Згаданий механізм мотивує учасників ринкового обміну через соціальні мережі, соціальні норми, координаційні структури, кооперацію, соціальне партнерство, професійні та міжпрофесійні об'єднання, структуру державно-приватного партнерства, кооперативи, кластерні форми виробничо-трудової діяльності.

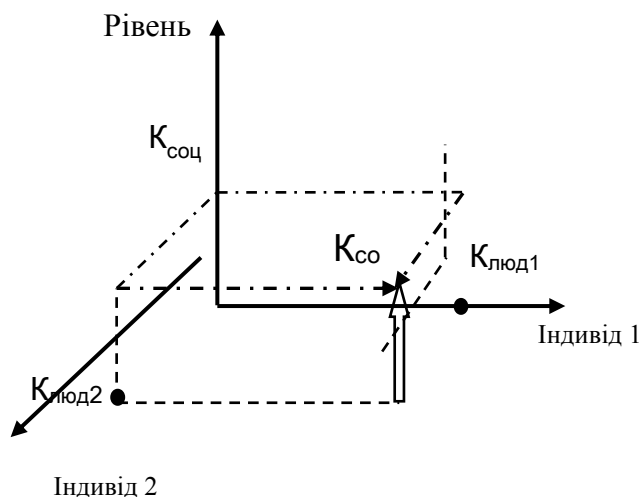


Рис. 6. Синергетичний ефект взаємодії двох індивідів у процесі утворення соціального капіталу

Систематизовано за результатами аналізу літературних джерел та досліджень авторів

Результатом такої мотивації може бути взаємна вигода, матеріалізована в різномірних ефектах господарського обміну (наприклад, в аграрному виробництві – рівень урожайності культур і продуктивності тварин; валова продукція з розрахунку на одиницю площі; обсяг доходу тощо). Об'єктивно прийнятним є той факт, що теоретично-неупередженим буде наш авторський висновок: соціальний капітал як механізм стимулювання, упорядковує організаційну структуру господарської системи, сприяє активному розвитку і диверсифікації бізнесу, забезпечуючи ефективність ринку за рахунок малих його форм. У цьому й полягає економічна складова соціального капіталу, але все ж таки його феномен, у контексті стимулятивності відносно ринкових факторів, розглядаємо як структуровану систему зв'язків з передачі сигналів ринку. Якість соціального капіталу зумовлює ефекти групової взаємодії в кооперуванні, спільній діяльності, кластерних структурах, змінюючи при цьому динаміку транзакційних витрат, що вельми важливо й сприяє зросту конкурентоспроможності[26].

Соціальний капітал є продукт соціальних взаємодій, здійснюваних у тому числі у процесі господарського обміну. Такий наш висновок витікає з того, що людина по-суті своїй істота економічна, особливо в умовах сучасної всеосяжності ринку, який через балансування попиту-пропозиції визначає необхідність вартісного опосередкування поведінкових ефектів, що проявляється перш за все в інноваціях та підприємстві. На даному парадоксі «замикаються» і сутнісно-рольові характеристики соціального капіталу як інституту, який при цьому не «полишає» своєї міждисциплінарності.

¹ Bourdieu, Pierre & Boltanski, Luc. La production de l'idéologie dominante. – P.: Demopolis, 2008. – 157 p.



Наслідкова база позиціонування соціального капіталу, а значить його мотиваційні конструкти розглядається нами через зв'язки, які демонструють логіку поведінки учасників мотиваційного механізму у контексті[28]: поєднання зусиль, мотивів, бажань досягнення сконструйованого стимулами результату; групової взаємодії на базі усвідомлених зв'язків задля ефективного прикладання праці, ресурсів та інтелекту; корпоративізації – поєднання індивідуального інтересу з корпоративним (колективним) через посередництво бажань набуття матеріальних активів.

Функціональність механізмів стимулювання соціального порядку, напряду залежить від якості соціального капіталу. Якість соціального капіталу формують суспільні, ринкові та державні інститути, зокрема базисного порядку – інститут влади, праці, вартості, управління, які визначають поведінку – ставлення суб'єктів господарського обміну (підприємців, працівників, споживачів) один до одного й до проявів різного роду примусу.

Організаційно-інституційна природа соціального капіталу беззаперечна, тому міждисциплінарний синтез, як найбільш прогресивний інструментарій дослідження сучасних соціально-економічних систем, включаючи моделі соціального капіталу зпозиціонований у трактаціях цього поняття, адже така необхідність підтверджена багатьма науковцями. Особливо «продуктивним» цей конструкт вбачається нами стосовно означення соціального капіталу як головної детермінанти, механізму стимулювання ефективності виробничих систем. У контексті означення соціального капіталу як механізму стимулювання господарських взаємодій розглянемо його інституційні проекції на суб'єктів-учасників стимуляційних взаємодій, виходячи з можливих ефектів, які можуть виникати, а також є безперечно вмотивованими (див. рис. 7).

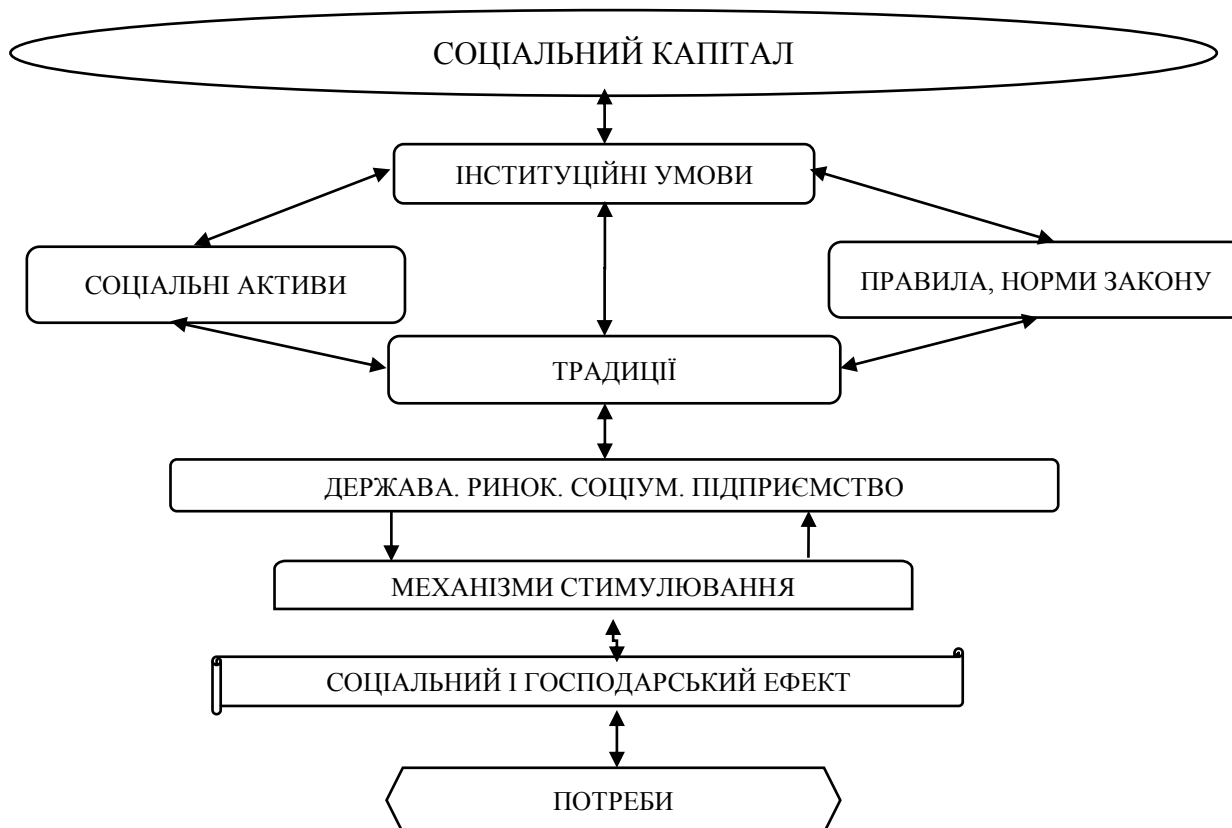


Рис. 7. Інституційні проекції соціального капіталу у механізмі стимулювання*

**Систематизовано за результатами досліджень і методологічних узагальнень*



У формуванні мотиваційного середовища, механізмів стимулювання господарського обміну, соціальний капітал зrealізовує мотиваційні ефекти через взаємну довіру, взаємодопомогу, міжособистісні відносини, очікування індивідів, соціальні норми.

Світова наука і практика довели, що соціальний капітал дає можливість формувати ефективні організаційні структури формального й неформального змісту. Вони найбільш успішні у становленні структурованого індивідуальними мотивами організаційно-економічного середовища у формі об'єднаних структур, які консолідуєть ресурси задля реалізації мотивацій індивідів через колективну модель господарювання. Причиною цього є те, що соціальний капітал – це мотиватор статусних чинників взаємодопомоги, яка зокрема в конкурентному ринковому середовищі необхідна економічним агентам, які не мають достатніх власних ресурсів для конструювання конкурентоспроможності. Структура соціального капіталу ідентифікована індивідуальними, колективними й об'єднаними мотивами, які у проявах своєї значимості забезпечують учасників ринкового обміну від непродуктивних трансакцій, завдяки підвищенню їх поінформованості про ситуації цінового, інфраструктурного, внутрігосподарського й соціального характеру. Отримуючи можливість оперативного набуття необхідної інформації про конкурентні умови ринкових взаємодій, економічні агенти вмотивовують себе на досягнення певних цілей, сконструйованих ними самими і соціально-ринковим середовищем. Згаданий механізм окрім матеріального діє на межі підсвідомого, тому його важелі впливу часто знаходяться за межами традиційних конструкцій, інституціоналізуючись у ринкових структурах об'єднаного спрямування. Разом з цим окремі дослідники розглядають індивідуальний і колективний соціальний капітал, й таке розмежування його конструкцій цілком правомірне, зумовлене природою життєдіяльності суспільства, індивіда, а також господарського процесу. Регуляційна ж дія соціального капіталу як механізму стимулювання економічних відносин, спрямування їх у певне русло руху до задоволення потреб.

Активізація мотиваційних складників соціального капіталу характерна для інституційно-деформованих суспільних формацій транзитивного змісту як-от вітчизняна, для яких характерними є глибинні довготривалі трансформації, а дефективність владних структур підриває довіру. В такому суспільстві вихідною базою для об'єднання різнорідних мотивацій є неформальні структури – найбільш «яскраві представники» детермінант суспільного прогресу. Мотивації індивідів різні, тому що вони володіють різним за змістом соціальним капіталом, який в об'єднаному аспекті, за ситативного чи системно-довготривалого поєднання стимулів структурує засадничі пріоритети раціоналізації господарських взаємодій. Даний висновок є вагомим ідейним підґрунтям для доказового визнання економічних ознак соціального капіталу, що ставить його в один ряд з традиційними механізмами стимулювання відповідної суспільним пріоритетам поведінки економічних агентів – регуляторного, інституційного, фінансового, кредитного, податкового, цінового (див. рис. 8), надаючи йому при цьому характер міждисциплінарності в алокаціях ефектів.

В мотиваційно-стимуляційному механізмі соціальний капітал слід розглядати одночасно як частину (складник) цього механізму, а також, як самостійний механізм і ці два підходи ми інтерпретуємо у нерозривному зв'язку, хоча і як дещо розмежовані – за формою прояву аспектів впровадження (держава, ринок, підприємство, соціум). Форма прояву – упорядкування аспектів мотиваційних відношень соціального капіталу до тієї чи іншої сфери взаємодії, стимулювання, таким чином дотичність соціального капіталу до різних ринкових структур в якості механізму стимулювання, обумовлена різними за статусом ефектами (ринковий, загальнодержавний, суспільний, підприємницький, індивідуально-трудоий). Означене дає підстави стверджувати, що в мотиваційному механізмі соціальний капітал наслідуює різні контури можливих ефектів за інструментарієм їх досягнення, який є природнім (об'єктивним) і штуч-



ним (суб'єктивним). Вихідною базою для такого висновку постала необхідність врахування об'єктивних стимулів (існують у формі глобальних «інструментів»), а також суб'єктивних (притаманні конкретному індивіду й підприємству (економічному агенту)).

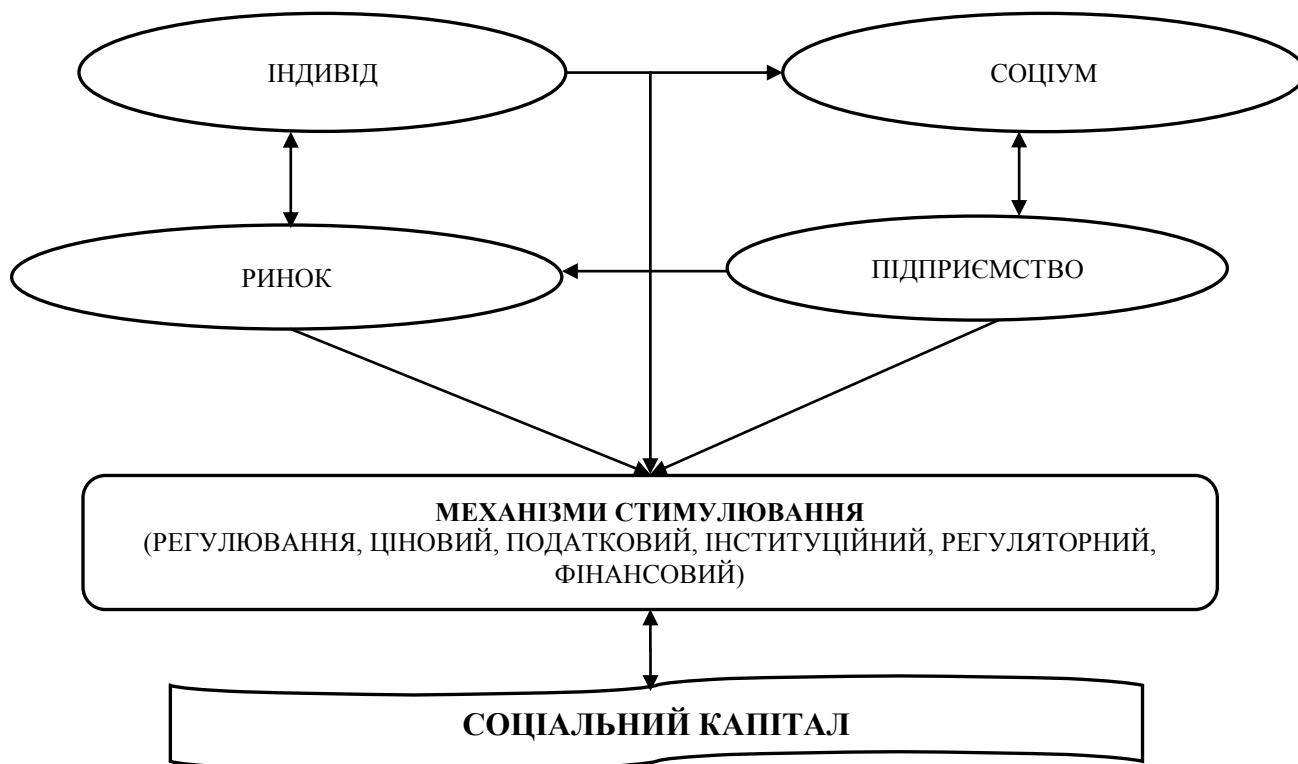


Рис. 8. Соціальний капітал у системі взаємозв'язків механізмів стимулювання ринкового обміну*

**Систематизовано за результатами досліджень і методологічних узагальнень*

Методологія дослідження соціального капіталу в контексті цілей нашого дослідження надзвичайно багатогранна, унормовує необхідність врахування інституційної традиції дослідницького пошуку, що спонукає нас до викладу сутності соціального капіталу як безумовно інституційного конструкту одноіменного механізму стимулювання – рамкової детермінації ефектів суб'єктивно-об'єктивного порядку. Тут ми маємо на увазі те, що соціальний капітал – особливий інституційний механізм стимулювання, який невіддільний традиційним поведінковим моделям дослідження процесів і явищ, адже його конструюють незалежні структури, сформовані переважно об'єктивними законами ринку, традиціями, нормами, що виникають спонтанно, впливають на індивіда, часто кардинально змінюючи його поведінку. Інтерпретації сутності такого механізму є складними за побудовою, тому, на наше, переконання інституційна методологія тут є найбільш прийнятною.

Інституційно-організаційна конструкція соціального капіталу складна, проте дана проблема не нова, досліджувана багатьма науковцями, у тому числі в агросільсько-територіальному сегменті. Тому ми намагаємось здійснити свій вклад, не претендуючи на істинність і остаточність суджень, але вважаємо при цьому, що цей захід є важливим в науково-практичному ракурсі.

В теоретичному плані як контекст означення методології наукового дискурсу, щодо місця і ролі соціального капіталу в інституційній конструкції агрогосподарського процесу, звернемо увагу на теоретичний концепт його взаємозв'язку зокрема з підприємницькою діяльніс-



тю, адже це головний ареал дії механізмів стимулювання. Ідеологія наукового пошуку, аналізу теорій гласить, що аграрне підприємництво як складна, всеохоплююча система імплементується у практику ринкового процесу шляхом інституціоналізації економічних і соціальних факторів, а також конструктів мотивації. Як уже зазначено вище, соціальний капітал є особливим, міждисциплінарним в теорії і міжагентським у практиці інституційним конструктом формування мотивації аграрного підприємництва та сталого розвитку сільських територій зокрема. Таким чином, з цього приводу можна констатувати необхідність застосування надзвичайно широкої аналітичної бази для оцінки цього соціально-економічного явища. Проте, це не зовсім так, в даному випадку, для найбільш якісної ідентифікації економічних показників соціального капіталу, слід звернути увагу на об'єднуючий інститут його формування. Таким інститутом є кооперація, адже лише вона найбільшою мірою консолідує соціальні ролі особистості як у виробництві, так і у соціумі, зреалізовуючи таким чином природу соціального капіталу на практиці в аспекті підприємництва й сталого розвитку сільських територій. Разом з цим, це не єдина форма організації господарської діяльності на базі якої слід досліджувати соціальний капітал з позиції розвитку мотивації підприємництва, усі інші форми також унормовані інституційним конструктом соціального капіталу, проте багато що залежить від традицій, норм, умов у тому числі й щодо села, сільських територій.

Таким чином, соціальний капітал є однією зі системоутворювальних, найбільш конструктивних детермінант стимулювання аграрного виробництва, відіграє вагомую роль як організаційний конструкт позиціонування мотивацій господарської діяльності економічних агентів, який враховує традиції, норми поведінки. Його стимуляційна спрямованість полягає у конструюванні такого інституційного середовища, яке формуватиме загальноекономічні результати господарського обміну, зорієнтовані зокрема на задоволення потреб соціуму.

Мотиваційні «завдання» соціального капіталу у своєму втіленні формують певний інституціональний порядок, структуровану систему стимулів і противаг, які однозначно слід розглядати як складний всеохоплюючий механізм, що в предметно-об'єктній системі нашого дослідження займає належне місце. До того ж механізм стимулювання у ракурсі розбудови соціального капіталу, спирається на еволюційну динаміку господарського буття. Насамкінець необхідно зауважити, що соціальний капітал по-суті механізм саморегулювання ринку, який у своїй основі здійснює функцію стимулювання. Така позиція цілком актуальна, адже конструювання соціального капіталу відбувається в межах взаємовідносин ринкових факторів, кожен з яких вмотивований на задоволення певних потреб.



5. РОЗВИТОК КООПЕРАЦІЇ ТА ПІДПРИЄМНИЦТВА ЯК ІНСТИТУЦІЙНОГО БАЗИСУ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

5.1. Інститут кооперації у розвитку інтеграційних відносин в аграрній сфері економіки

Концептуалізація засад формування соціального капіталу в інституційному механізмі агро-ринку, наслідуює різновекторність. Функціональне представлення інститутів соціального капіталу означене через аспект формального і неформального контуру, а організаційне – через конструкторську, типізацію ринкових структур. Разом з тим, дослідницький процес щодо обраної нами проблематики вибудовується навколо категорії «інститут». Як вже квінтесовано зазначалося, наука визначає інститути як «правила гри» у суспільстві, створені людиною обмежувальні рамки, які організують взаємовідносини між людьми [29]. Формальні інститути – це правові акти (конституція; закони, нормативні акти держави), неформальні – загальноприйняті умовності, договори, добровільно прийняті кодекси поведінки, звичаї, традиції. Представники неоінституційного напрямку економічної думки [30] зосереджуються також на неформальних аспектах взаємодії інститутів та організацій, а також окремих індивідів [31]. Згаданий дослідник також наголошує, що окрім існування формальних і неформальних інститутів мають бути «способи та ефективність забезпечення їх дотримання», «механізми примусу до виконання», а їхня сукупність утворює «весь характер гри» [29].

Для того щоб формальні інститути виконували свою місію, потрібні організації, які створюються для впровадження правил та контролю за їх дотриманням. Наприклад, формальні кооперативні інститути передбачають створення формальних організацій (наприклад, Міністерство сільськогосподарства Грузії створило Агентство з розвитку сільськогосподарських кооперативів) [32], анеформальні інститути теж можуть передбачати створення організацій, в тому числі таких, що не мають писаних норм (наприклад, громадські толоки як традиції спільної праці, усні домовленості кількох фермерів про спільну реалізацію продукції чи спільне використання техніки).

Хоча інститути є нематеріальними ресурсами суспільства, однак вони визначально впливають на розвиток економічних організацій, в тому числі таких як сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, на характер економічних відносин: визначаючи «рамки, в межах яких люди взаємодіють один з одним» [29], «набір альтернатив, які є у кожної людини» [29], можливості, якими володіють члени суспільства.

Якщо інститути – це правила, то організація – це гравець, що має дотримувати встановлених правил, які можуть змінюватися по мірі власної діяльності та розвитку організації. За Д. Нортон, «організація – це група людей, об'єднаних прагненням спільно досягти якої-небудь мети» [29].

Відповідно до Закону України «Про кооперацію», «кооператив – юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об'єдналися на основі членства для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування». Отже, сільськогосподарський обслуговуючий кооператив є організацією, що об'єднує інститути з людьми, які використовують можливості, створені цими інститутами, та залежить від таких можливостей. Це є



справедливим і для кооперативних об'єднань, створених сільськогосподарськими обслуговуваними кооперативами, а також заснованих ними кооперативних підприємств.

Інституційні зміни дають ключ до розуміння того, що відбувається в інформаційному забезпеченні сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, оскільки «інститути зменшують невизначеність, структуруючи щоденне життя..., інститути визначають і обмежують набір альтернатив» [29], інституційний підхід до дослідження проблем інформаційного забезпечення дозволить оцінити процеси та внести пропозиції щодо мінімізації невизначеностей у цій сфері.

Кооперація є одним із фундаментальних понять у світовій економічній науці, проте – малодослідженою. Кооперативи виникли під впливом соціально-етичних ідей і були новою формою організації виробництва й соціального захисту їхніх членів. Сільськогосподарська кооперація як особлива форма соціально-економічної діяльності є важливою інституцією, властивою всім економічним системам.

Думка про форму організації виробництва з колективною власністю, добровільну працю, взаємодопомогу, гуманні, моральні відносини між людьми протягом усієї історії людства інтуїтивно була притаманна нездоленим верствам населення. Кооперування люди практикували давно, розуміючи, що лише на засадах взаємодопомоги і взаємовиручки можна забезпечити своє існування.

Кооперація являє собою систему кооперативних організацій, створених з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб своїх членів (ст. 1 Закону України «Про кооперацію»). Кооперативна організація – це кооператив або кооперативне об'єднання. Кооператив сприймається не лише як тип підприємства, але і як ідеологія життя і спосіб виживання сільськогосподарських товаровиробників у конкурентному середовищі, як засіб адаптації до ринкових умов.

Кооперація (що лат. означає «співпраця») вживається у двох значеннях: широкому – кооперація як процес незалежно від організаційних форм – спільні, спрямовані дії, свідомі або несвідомі, добровільні чи примусові окремих суб'єктів на основі об'єднання ресурсів (трудо-вих, матеріальних, інтелектуальних, власних або залучених) для досягнення певного ефекту для себе чи інших осіб. Це можуть бути міжгосподарська кооперація праці – міжгалузєва, міжнародна, горизонтальна чи вертикальна, кооперування виробництва, кооперативні зв'язки тощо, конкретному – якщо йдеться про певну форму співпраці. Для позначення сутності кооперативів існує форма організації, яка має назву кооперативів: кредитна, споживча, сільськогосподарська, житлова та ін.

Будь-який кооператив базується на спільних діях (як процес), а кооперація виявляється через конкретну форму. Кооператив – лише одна з багатьох форм кооперації, яку можна розглядати із загальної й конкретно історичної сторони.

Загальна сторона кооперації – це її внутрішня економічна сутність, що існує незалежно від форми, а саме: протистояння посередницьким структурам, переваги великомасштабного підприємства; координація дій, розподіл ризиків та отримання послуг за мінімальними цінами; розширення доступу до ринків та економія нетрансакційних витрат.

Конкретно-історична сторона кооперації – це організаційні форми кооперативів у різних соціально-економічних формаціях. Кооперативом є юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об'єдналися на основі членства для ведення спільної, господарської й іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб.

Формування наукової концепції розвитку сільськогосподарської кооперації залежить від нагромадженого багатомісячного досвіду й теоретичної спадщини. Наявність великої кількості



різних позицій щодо визначення сутності кооперації зумовлюється її завданнями, місцем, роллю і значенням у розвитку суспільства. Реалізація ж кооперативних ініціатив у конкретних історичних умовах на основі реальних економічних інтересів сільськогосподарських виробників є внеском кожного у становлення кооперативного руху, формування соціального капіталу.

Не можна стверджувати, що у світовій теорії або практиці вже сформовано вичерпне уявлення про справжню природу кооперації, її логічні, теоретичні, методологічні засади. Кооперативний рух і на практиці, і в теорії перебуває у процесі безупинного становлення, видозміни й розвитку. Розвиток кооперації через механізм зворотного зв'язку впливає також на другий свій детермінант – специфічну ситуацію. Аграрні перетворення, в межах яких здійснюється розгортання кооперативного руху, цим якби відкривають ще один бік сутності, доповнюються, збагачуються ним як у теоретичному, так і практичному плані.

Характерною ознакою світового розвитку кооперації слід вважати те, що в одній окремо взятій країні він відбувся відповідно до певної історичної ситуації, і, водночас, її поступ характеризувався сталістю кооперативних принципів, майже однакових для всіх країн.

Кооперативні принципи – це система абстрактних ідей, сформованих у результаті практичного досвіду, які відображають особливі цілі й унікальність кооперативної організації та є керівними настановами для тих, хто має бажання створити кооператив. У міжнародних кооперативних принципах відображено загальнолюдські цінності – свободу, демократію, взаємодопомогу, соціальну справедливість, економічну відповідальність, освіту та ін.

Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» (ст. 2) передбачено такі принципи діяльності кооперативу²: добровільність членства фізичних і юридичних осіб у кооперативі та безперешкодний вихід із нього; обов'язкова трудова участь членів у діяльності виробничого кооперативу; обов'язкова участь членів у господарській діяльності обслуговуючого кооперативу; відкритість і доступність членства для тих, хто визнає статут кооперативу і бажає користуватися послугами; демократичний характер управління, рівні права у прийнятті рішень за правилом «один член кооперативу – один голос»; обмеження виплат часток доходу на паї; розподіл доходу між членами кооперативу відповідно до їхньої участі в діяльності кооперативу; контроль членів кооперативу за його роботою.

У світовій практиці широкого розвитку набуло кооперування у сферах, що надають послуги сільськогосподарському виробникові в організації таких процесів, як збут і переробка виробленої продукції, матеріально-технічне забезпечення й інші види обслуговування виробництва через створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Через систему кооперативів, що належать безпосередньо сільгоспвиробникам, реалізується від 40 до 90% продукції аграрного сектору. Так, у країнах Заходу кооперативи забезпечують до 50% обсягів виробництва продукції харчової промисловості, комбікормів. Через кооперативи постачається значна частина пально-мастильних матеріалів (у США – 44%, Фінляндії – 40%). Через кооперативи, наприклад у країнах ЄС, реалізується товарної продукції аграрного сектору понад 60%, у скандинавських державах – 80%, у Японії та Китаї – 90%.

Про актуальність і важливість розвитку кооперації свідчить той факт, що Генеральна асамблея ООН 18 червня 2002 р. прийняла спеціальну резолюцію 56/114 «Кооперативи в процесі соціального розвитку», в якій міститься ряд рекомендацій і закликів до урядів країн-членів щодо розвитку кооперації. Зокрема, врахувати і використовувати внесок кооперативів у соціальний розвиток: подолання бідності, забезпечення продуктивної зайнятості населення, розширення соціа-

²Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, № 39, Ст. 261. Відомості Верховної Ради України (із змінами, внесеними Законом України від 2 жовтня 2012 року № 5412-VI).

льної інтеграції; стимулювання і сприяння створенню й розвитку кооперативів, особливо тих, що створюються найбільш уразливими групами населення; забезпечення партнерства між урядами і кооперативним рухом; формувати бази статистичних даних про розвиток кооперативів і їхній внесок у національну економіку; опрацювання програм заохочення кооперативів до навчання, обміну досвідом.

Надають допомогу в розвитку обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів і країни Європейської Співдружності. Найбільш характерними видами допомоги є: законодавче унормування некомерційної природи кооперативів; співпраця з кооперативами на ринках; оплата праці спеціалістів кооперативів; участь у формуванні матеріально-технічної бази (Литва – 25% первинного капіталу); оплата складування продукції, вилучення з продажу тощо; консультаційне забезпечення.

Налагоджено співробітництво з генеральною конфедерацією сільськогосподарських кооперативів ЄС (COPA-COGECA) – організацією, що визнається європейськими установами як головний представник сільськогосподарського і рибальського кооперативного сектору та Міжнародним кооперативним альянсом – міжнародною організацією, яка об'єднує національні, регіональні союзи та федерації кооперативів, переважно споживчих, кредитних і сільськогосподарських. У Статуті Міжнародного кооперативного альянсу наведено визначення кооперативу, його неприбуткового статусу та кооперативних принципів, які зафіксовано і в Законах України. Ця організація має консультативний статус в ООН і діє з метою сприяння розвитку кооперації в усіх країнах.

Традиційно у світі існує три основних види кооперативів: споживчі, кредитні та сільськогосподарські. Останні поділяються на виробничі й обслуговуючі (рис. 9).

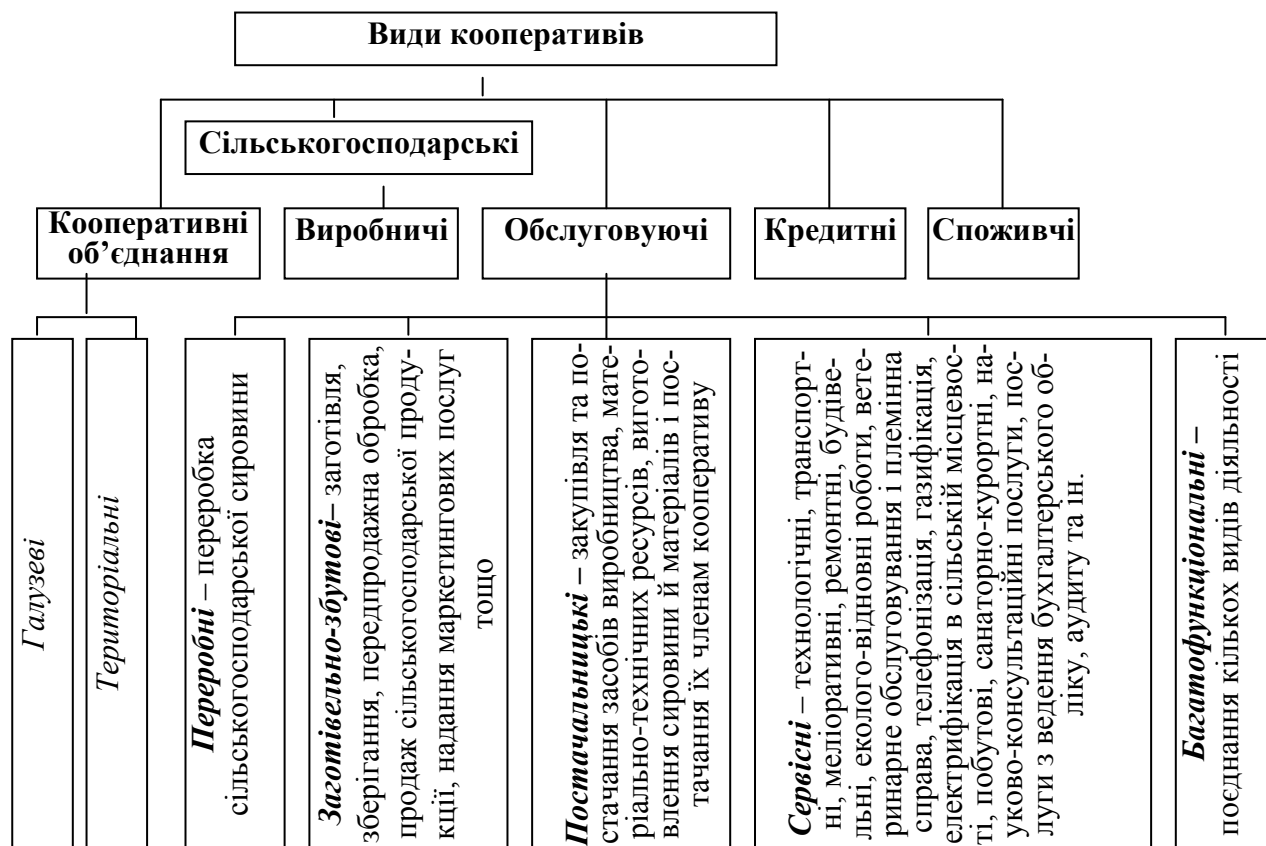


Рис. 9. Види кооперативів*

*Сформовано на основі опрацьованої літератури



Споживчі кооперативи – це об'єднання осіб для задоволення своїх потреб у споживчих товарах за нижчими цінами. Кредитні кооперативи (спілки, товариства, банки) – це об'єднання фізичних і юридичних осіб з метою фінансової взаємодопомоги й організації взаємного кредитування на кооперативних некомерційних засадах.

Відповідно до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» в аграрному секторі економіки функціонують виробничі й обслуговуючі кооперативи. Сільськогосподарські виробничі кооперативи – це об'єднання фізичних осіб з метою спільного господарювання у сфері сільського господарства шляхом поєднання власних матеріальних і трудових ресурсів, створення для себе робочих місць та отримання прибутку від виробничої діяльності.

Характерна особливість виробничого кооперативу полягає в тому, що члени кооперативу беруть участь у діяльності своєю працею і що земельна ділянка кооперативу може формуватися за рахунок передачі права користування належних земельних ділянок його членів або як пайовий внесок до пайового фонду, яке чинним Земельним кодексом України не передбачено. Таким чином, земельні відносини між кооперативом як юридичною особою та його членами як засновниками неврегульовані. Парадокс криється у тому, що члени кооперативу самі собі здають земельні угіддя в оренду.

При реформуванні колективних сільськогосподарських підприємств із метою збереження оптимальних масштабів виробництва (сівозмін, тваринницьких приміщень, виробничої інфраструктури) на їхній базі утворювались в основному господарські товариства, приватно-орендні підприємства та сільськогосподарські виробничі кооперативи. Пізніше під адміністративним тиском кількість сільськогосподарських виробничих кооперативів різко зменшилася, оскільки в пошуках ефективного власника перевагу надавали розвитку господарських товариств і приватних підприємств, а не колективним формам організації виробництва. Важливим у діяльності виробничих кооперативів є те, що вони крім виробничих функцій виконують і соціальні, чим забезпечують робочі місця і збереження українського села.

Практика роботи виробничих сільськогосподарських кооперативів протягом 2000–2012 рр. показала позитивні результати. Значних економічних успіхів досягнуто в сільськогосподарському виробничому кооперативі «Батьківщина» Котелевського району Полтавської області, який очолює протягом 47 років Герой України О.Г. Коросташов.

У загальній масі виробнича кооперація має нижчі показники порівняно з іншими структурами (табл. 4), що пояснюється витратами на виконання соціальних функцій і розвиток сільських територій.

Маючи спільну мету, виробничі кооперативи досягають її через підвищення ефективності виробництва та вирішення соціальних питань. Вирішуючи останні, кооперативи програють іншим формам у ефективності виробничої діяльності. З урахуванням демографічної ситуації тенденція до зменшення кількості господарств кооперативного типу з колективною формою праці збережеться. На період до 2020 року з'являться нові форми підтримки підприємницької діяльності – товариства зі спільного обробітку землі і збуту продукції без створення юридичних осіб або зі створенням, але з обмеженими функціями і залишаться класичні форми виробничих кооперативів.

Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи – це об'єднання сільськогосподарських виробників із метою досягнення вищої ефективності (збільшення доходів і зменшення витрат) їхніх приватних господарств.

Таблиця 4

Порівняльна оцінка потенціалу і соціально-економічних показників діяльності сільськогосподарського підприємства та виробничих кооперативів*

Показник	Категорія підприємства				Сільськогосподарські виробничі кооперативи до загальної кількості підприємств, %	
	Сільськогосподарські підприємства		Сільськогосподарські виробничі кооперативи		2010	2015
	2010	2015	2010	2015		
Кількість, од.	9180	8502	551	337	6	4
С. – г. угідь:						
на 1 підприємство, га	2010,2	2085,2	1708	1615	85,0	77,4
на 1 працівника, га	35,6	44,2	25,3	28,6	71,1	64,7
Прибуток (+), збиток (-) від реалізації с.-г. продукції та послуг, млн грн	12982,1	89488,4	265	1695,4	2,0	1,9
на 1 га с.-г. угідь, грн	703,5	5047,6	281,5	3115,5	40,0	61,7
Рівень рентабельності (збитковості), %	20,7	45,4	12,1	43,0	58,5	94,7

*Розраховано за даними Державної служби статистики України

Перспективним вважалося створення обслуговуючих кооперативів на базі майна членів реформованих господарств. Ще у 2001 р. було видано практичний посібник «Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи» (К. : «Урожай», 2001 р., тираж 15 тис. прим.), який містив розділ про особливості створення СОК у процесі реорганізації КСП. Але практика не підтвердила, на перший погляд, цілком логічний і зрозумілий шлях для сільськогосподарських товаровиробників.

Відповідно до рекомендацій найбільшого поширення набули три типи кооперативів: спеціалізовані (заготівля, переробка, маркетинг сільськогосподарської продукції, матеріально-технологічне, інформаційно-консультаційне обслуговування); агроторгові доми та багатофункціональні кооперативи (рис. 10).

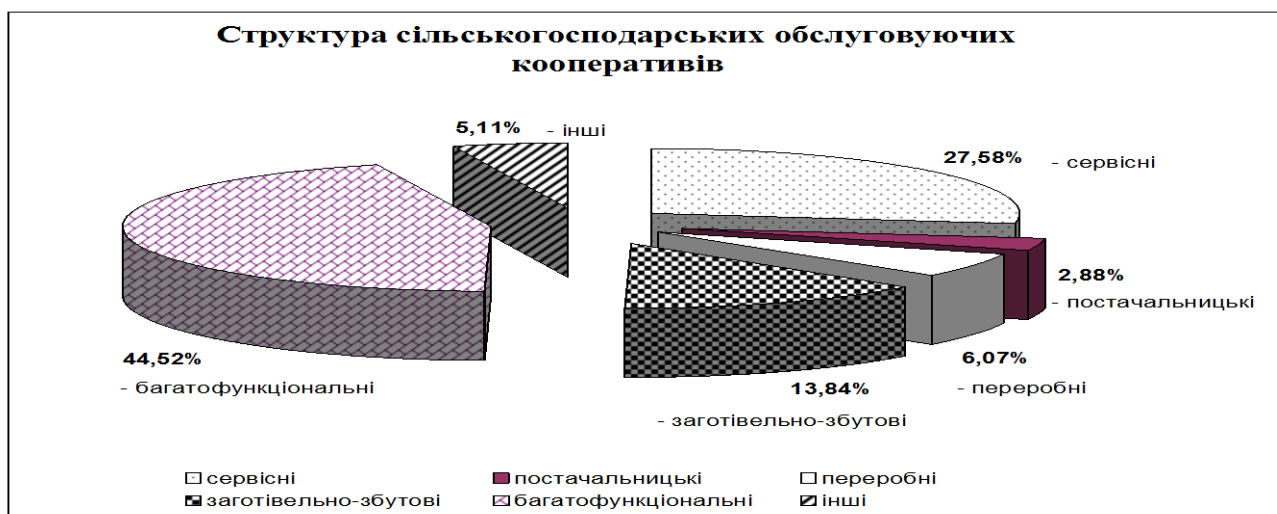


Рис. 10. Структура обслуговуючих кооперативів*

*Розроблено за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України



Агроторгові дома створюються на районному рівні. Вони не мають права власності на продукцію й ресурси і діють як ринкові агенти, отримуючи плату за надані ними послуги. Можливі й міжрайонні торгові дома та регіональні об'єднання агроторгових домів. Проте такого типу формування втрачають кооперативну суть. Кооперативи створюються при сільських громадах для надання послуг, пов'язаних із веденням особистих господарств населення. Перспективною можуть бути інтеграція кооперативів з агроторговими домами, які функціонують на кооперативних засадах. Проте динаміка формування сільськогосподарських кооперативів є негативною. Кооперативами охоплено тільки 0,3% населення України. Нині в Україні із 1022 зареєстрованих налічується 613 працюючих обслуговуючих кооперативів. Із працюючих кооперативів 44,5% займаються багатьма видами діяльності (багатофункціональні), 6% – переробні та 3% – постачальницькі.

Кооператив є формою, ефективність функціонування якої найбільшою мірою залежить від соціального капіталу. Із зростаючою складністю міжсуб'єктних відносин економічна діяльність базується більшою мірою не на формі організаційної структури, яка спирається на відносини власності та влади, а переходить у структури, що мають у своїй основі довіру та спільні цінності. Соціальний капітал характеризується як знання, довіра, культура, що мають прояв у стійких міжсуб'єктних відносинах колективних структур (кооперативи, асоціації). Розрізняють три типи соціального капіталу: індивідуальний, організаційний і суспільний.

Індивідуальний соціальний капітал базується на відносинах з колегами з урахуванням соціальних навичок. При цьому можливе максимальне сприяння інтересам одного за рахунок нехтування інших.

У колективних формуваннях існують групи, які поділяють думки і сприяють певним діям щодо зміцнення даної структури. У результаті консолідації дій виникають синергетичні ефекти від взаємодії між певними індивідами. Такий стан можливий у кооперативних структурах. Але чим більша чисельність членів, тим складніше віднайти довіру й одностайність у діях членів організації.

Суспільний тип соціального капіталу характеризується напрямами, довірою, мережею, які підвищують ефективність за рахунок спрощення координації дій і співробітництва неформальних структурах. У методологічному плані формування організаційних структур полягає у висвітленні параметрів міжособистісних і організаційних відносин. При цьому постають проблеми досягнення узгоджувальних позицій, довіри між членами й інтенсивності організаційних позицій. Існує певна залежність різних організаційних (підприємницьких) структур від соціального капіталу. Такі відносини ускладнені у виробничих кооперативах, де менеджери є замовниками в системі трудових відносин і агентами в системі управління.

Рядові члени через підвищені владні повноваження дисциплінують управлінський персонал. Недоліком відносин є ускладнення у вимозі належного виконання робіт з боку менеджерів, адже рядові члени кооперативу водночас є власниками і працівниками.

Соціальна місія виробничого кооперативу реалізується зосередженням уваги на таких напрямках як підвищення рівня добробуту й освіти, розвитку соціальної інфраструктури і збереження села як основи нації. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи є особливим типом корпоративних підприємств, створених шляхом добровільного об'єднання капіталів і зусиль сільськогосподарських товаровиробників (фізичних і юридичних осіб), які є водночас його власниками і клієнтами, але при цьому залишаються самостійно господарюючими суб'єктами.

У загальному процесі роль соціального капіталу для розвитку організаційних структур можна пояснити через центральну категорію інституціональної економічної теорії – категорію трансакційних витрат. Знижуючи рівень цих витрат (в умовах формування кооператив-

них структур), соціальний капітал сприяє розвитку насамперед тих організаційних структур (кооперативи), що ґрунтуються на довірі між їхніми членами, децентралізації, колективному прийнятті рішень.

Методологічний підхід до визначення залежності організаційних форм від соціального капіталу полягає у виявленні параметрів внутрішньоорганізаційних відносин, конкретна реалізація яких залежить від якості взаємовідносин між членами кооперативу. Нами виділено такі параметри: 1) проблемність досягнення консенсусних позицій; 2) необхідність довіри між членами; 3) інтенсивність агенційних проблем. Агенційні відносини виникають, коли один економічний суб'єкт («замовник») передає іншому суб'єктові («агенту») право приймати рішення і діяти в його («замовника») інтересах. Проблема агенційних відносин полягає в тому, що «агент» прагне реалізувати переслідує свої власні інтереси й може ефективно сприяти реалізації інтересів «замовника» лише за умов оптимальної конфігурації контрактних відносин між ними. Цим можна пояснити ті недоречності, що стосувалися діяльності кредитних спілок. Отже, важливість цих параметрів при організації кооперативу означатиме ступінь залежності їх від соціального капіталу (табл. 5).

Таблиця 5

Залежність організаційних форм від соціального капіталу (СК)

Організаційно-правова форма	Якісні аспекти міжособистісних відносин			Залежність від СК
	Досягнення консенсусу	Агенційні проблеми	Значення довіри	
Сільськогосподарський виробничий кооператив	Ускладнено прийняття колективних рішень	Суттєві агенційні проблеми («агенти» як «замовники і замовники» як «агенти»)	Довіра необхідна	Висока
Обслуговуючий кооператив	Менш ускладнено прийняття рішень на принципі справедливості	Стандартні агенційні відносини між членами СОК	Те саме	Те саме
Господарське товариство	Менш ускладнено рішення на принципі справедливості	Стандартні агенційні відносини між найманими робітниками і членами ТОВ	– " –	Середня
Державне підприємство	Проблеми несуттєві при ієрархічному прийнятті рішень	Суттєві агенційні проблеми через відсутність ефективних «замовників»	Довіра не обов'язкова	Те саме
Публічне акціонерне товариство	Менш ускладнено рішення на принципі справедливості	Стандартні відносини між найманими робітниками і членами ПАТ	Те саме	Низька
Фермерське господарство	Проблеми несуттєві	Агенційні відносини не існують (в умовах відсутності найманої праці)	Довіра існує на сімейних зв'язках	Дуже низька

Для розвитку кооперації необхідна реальна підтримка з боку державних органів, розуміння того, що кооперація – ефективна форма господарювання, здатна створити умови щодо економічної підтримки сільськогосподарських товаровиробників через формування фонду підтримки кооперативів. Для успішного функціонування й розвитку сільськогосподарської кооперації необхідно розробити і прийняти регіональні програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (на перспективу 10–15 років); активізувати роботу



місцевих органів влади щодо розробки регіональних програм; сприяти активізації громадянського суспільства через розвиток соціального капіталу.

У перспективі найбільш поширеними організаційними моделями сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів будуть:

- спеціалізовані кооперативи з виконання певних функцій (переробні, маркетингові, постачальницькі, сервісні);

- багатофункціональні кооперативи, що створюватимуться на районному рівні у формі агроторгових домів, що можуть об'єднувати всіх товаровиробників і здійснювати збут продукції та забезпечувати необхідними матеріалами, ресурсами своїх клієнтів-власників, надавати їм інформаційно-консультаційні послуги;

- кооперативи при сільських громадах, що створюються власниками особистих селянських господарств одного або кількох сіл для надання послуг, пов'язаних із веденням цих господарств.

Для успішного функціонування й розвитку сільськогосподарської кооперації на селі передбачається:

- відновлення державної цільової програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;

- розробка регіональних програм розвитку сільськогосподарської кооперації, спрямованих на розбудову і розвиток інфраструктури аграрного ринку;

- сприяння організації кооперативних фінансових структур, зокрема кооперативних банків;

- створення регіональних центрів науково-методичного супроводу розвитку кооперації та перепідготовки кадрів у вищих навчальних закладах (ВНЗ) і дорадчих сферах;

- розширення підготовки фахівців у ВНЗ за спеціальностями «кооперативна економіка», «кооперативний менеджмент», «кооперативне право».

Створення до 2020 року 10 тис. сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів потребує 6,9 млрд грн на організацію та формування матеріально-технічної бази. Для прикладу: вартість обладнання для молочарського кооперативу становить – 320 тис. грн, овочевого – 850, зернового – 43,2 млн грн, багатофункціонального – 750 тис. грн з відповідною державною підтримкою.

Створення 10 тис. кооперативів (у середньому один кооператив на 2-3 населених пункти) реально забезпечить 50 тис. робочих місць у сільській місцевості, надання послуг сільськогосподарським товаровиробникам на суму до 32 млрд грн, реалізацію на внутрішньому аграрному ринку через кооперативи не менше 20% від загального товарообігу.

5.2. Соціальний капітал у формуванні підприємницької мережі аграрної сфери

Розвиток аграрного підприємництва в Україні відбувається під впливом все ще кардинальних інституціональних трансформацій, становлення ринкового господарського порядку і змін в соціально-економічній моделі сільського розвитку. Все більше суб'єктів підприємницької діяльності вибудовують стратегію і політику господарювання з урахуванням глобальних чинників конкурентоспроможності, інституціональних змін державної політики. Важливим, кардинально-трансформуючим підходом до ринкових трансакцій чинником, вбудованим у методологічну класифікацію інституціональних інновацій у розвитку вітчизняного аграрного сектору загалом, і аграрного підприємництва зокрема є Угода про зону вільної торгівлі між Україною та ЄС.



Без перебільшення можна стверджувати, що активна інтеграція нашої держави у європейський економічний простір забезпечує конкурентоспроможний розвиток аграрного підприємства, для чого створюються відповідні стимулятивні організаційно-інституційні умови. Сьогодні за участі партнерів з європейської спільноти, інститутів Європейського Союзу українські підприємницькі структури активно вбудовуються в систему товарно-грошових відносин глобального вираження, що є однією з дієвих інституційних детермінант їх конкурентоспроможності.

По-суті відбувається активна переорієнтація аграрних підприємств на модель розвитку, у якій, залежно від спроможності матиме місце сектор експортної діяльності. На нашу думку, це є результатом ідеології державного регулювання розвитку аграрного комплексу, а також упровадженої структурної політики, у тому числі за стратегічної інституційної підтримки європейських інституцій. Іншими словами і без перебільшення можна сказати, що європейська спільнота, надавши Україні можливості, хоч і квотованого, але виходу на свій агропродовольчий ринок стимулює реструктуризацію вітчизняного агропідприємницького середовища, «виховуючи» тим самим конкурентоспроможних, інноваційних підприємців.

Адептів європейської структурної політики підтримки вітчизняного (українського) агробізнесу чимало. Це зокрема інституції фінансовані європейською комісією й урядами країн ЄС, які забезпечують запровадження інноваційних ідей. Наприклад, можна виділити напрям «Консультації України в питаннях аграрної торгівлі – в рамках повної та всеохоплюючої Угоди про вільну торгівлю (ПВУВТ) між ЄС та Україною», в рамках якого політикою є діяльність проекту «Агроторгівля України». Як зазначає керівник проекту Андре Піллінг [56]: «Діяльність нашого проекту «Агроторгівля України» спрямована, перш за все на інформування та заохочення українських підприємств рухатись в європейському напрямку» [56]. Від себе додамо, що даний проект виступає одним із чинників становлення соціального капіталу в інституційному механізмі аграрного ринку, зокрема, це стосується формування довіри вітчизняного агробізнесу до європейських інституцій. Це зокрема зовсім інша, відмінна модель організації – здійснення підприємницької діяльності, за якої вибудовується курс на всебічне сприяння розвитку малих і середніх підприємств (для України в агросекторі це фермерські господарства, сімейні ферми, а також будь-які інші організаційні форми, які підпадають під класифікацію «малі» та «середні» згідно законодавства). Поширення передового досвіду організації підприємницької діяльності з проєкцією на європейські цінності, слугує конструктивним формуванням соціального капіталу, відмінного від існуючого, шляхом трансплантації (запозичення) інститутів. Вбудовуючись в європейську модель ринку, український агропростір і соціальний капітал, а також аграрні підприємства, набувають нових якостей інституційної ефективності, конкурентоспроможності. Якісний соціальний капітал вважаємо достоту конструктивним інститутом розбудови організованого ринку, взаємовигідної інтеграції та кооперації.

Перед аграрною сферою України стоїть завдання загальної модернізації, переведення її на шлях інноваційного розвитку. Особливостями сільського господарства є тісний взаємозв'язок між специфікою праці на землі, прив'язаною до природних умов виробництва, та соціальними відносинами на селі. Зміна складу сільського населення, вплив загальносвітових тенденцій на агропродовольчому ринку та інтеграція українського ринку в глобальну економіку обумовлюють необхідність пошуку якісно нових ресурсів розвитку сільського господарства, одним з яких є соціальний капітал як передумова створення та результат функціонування підприємницьких мереж даної сфери економіки.

Формування та розвиток підприємницьких мереж в аграрній сфері сприятиме зниженню трансакційних витрат її суб'єктів, яке відбуватиметься внаслідок подолання перешкод,



пов'язаних з доступом до ринків, ресурсів, інформації, інвестицій, інновацій тощо. Одним з головних напрямів вирішення цих питань є розбудова інститутів аграрного підприємництва, і в першу чергу сільськогосподарської кооперації.

В табл. 6 наведені дані щодо динаміки за 2005-2015 рр. наявності в Україні сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК), особистих селянських, а також фермерських господарств. За 2005-2015 рр. кількість СОК зросла більш, ніж в 2,5 рази, середньорічний темп приросту становив 9,8%. Однак в абсолютному виразі їх кількість вкрай мала і не задовольняє реальні потреби аграрної сфери економіки. Із загальної кількості діючих СОК молочарських – 27,6%, з обробітку землі та збирання врожаю – 27,1%, м'ясних – 3,0%, плодоовочевих – 11,8 %, зернових – 6,4% та з надання інших послуг – 23,9 %. Реально здійснюють господарську діяльність лише 54,9% зареєстрованих СОК.

Таблиця 6

Динаміка наявності в Україні сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів

Роки	Кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, одиниць	Особисті селянські господарства				Фермерські господарства			
		кількість, тис. одиниць	площа земельних ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, тис. га	кількість ВРХ, голів	кількість свиней, голів	кількість, одиниць	площа сільськогосподарських угідь, всього, тис. га	кількість ВРХ, тис. голів	кількість свиней, тис. голів
2005	372	4915,3	2796,2	3309,5	3509,4	42445	3661,2	109,5	150,2
2006	438	4817,8	2746,4	3258,2	3790,5	43150	3972,8	112,4	232,2
2007	468	4750,1	2712,9	2976,3	3256,3	43410	4198,9	105,2	247,5
2008	503	4666,0	2724,0	2807,8	2954,7	42446	4327,8	98,6	230,7
2009	759	4612,1	2740,5	2652,2	3311,3	41906	4298,6	97,6	272,6
2010	838	4540,4	2841,8	2454,2	3319,3	41524	4290,8	95,3	294,8
2011	920	4359,0	2819,9	2383,7	3045,4	40965	4345,9	103,0	260,4
2012	947	4301,8	2884,1	2566,8	3031,3	40676	4389,4	109,9	265,2
2013	1035	4241,6	2858,0	2519,7	3049,0	40752	4451,7	111,8	272,9
2014	928	4136,8	2820,2	2177,3	2779,8	32133	4707,7	103,7	249,9
2015	949	4108,4	2837,1	-	-	32303	4343,7	106,3	276,1
2015 у % до 2005	255,1	83,6	101,5	65,8**	79,2**	76,1	118,6	97,1	183,8
Середньорічний темп приросту, %	9,8	-1,8	0,1	-4,5**	-2,6**	-2,7	1,7	-0,3	6,3

* Дані за 2014–2015 роки наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції

**розрахунки за 2005-2014 рр.

Складено за даними Державної служби статистики України

На рис. 11 наведена загальна схема формування підприємницької мережі, яка включає основні етапи, необхідні умови і наслідки кожного з них. Так, для формування взаємної довіри (перший етап) необхідна наявність особистих дружніх стосунків, позитивної особистої репутації керівника та відповідного іміджу підприємства, які призведуть до виникнення деяких позитивних очікувань, зниження рівнів невизначеності та ризику, а також сприятимуть створенню попередніх умов для кооперації.

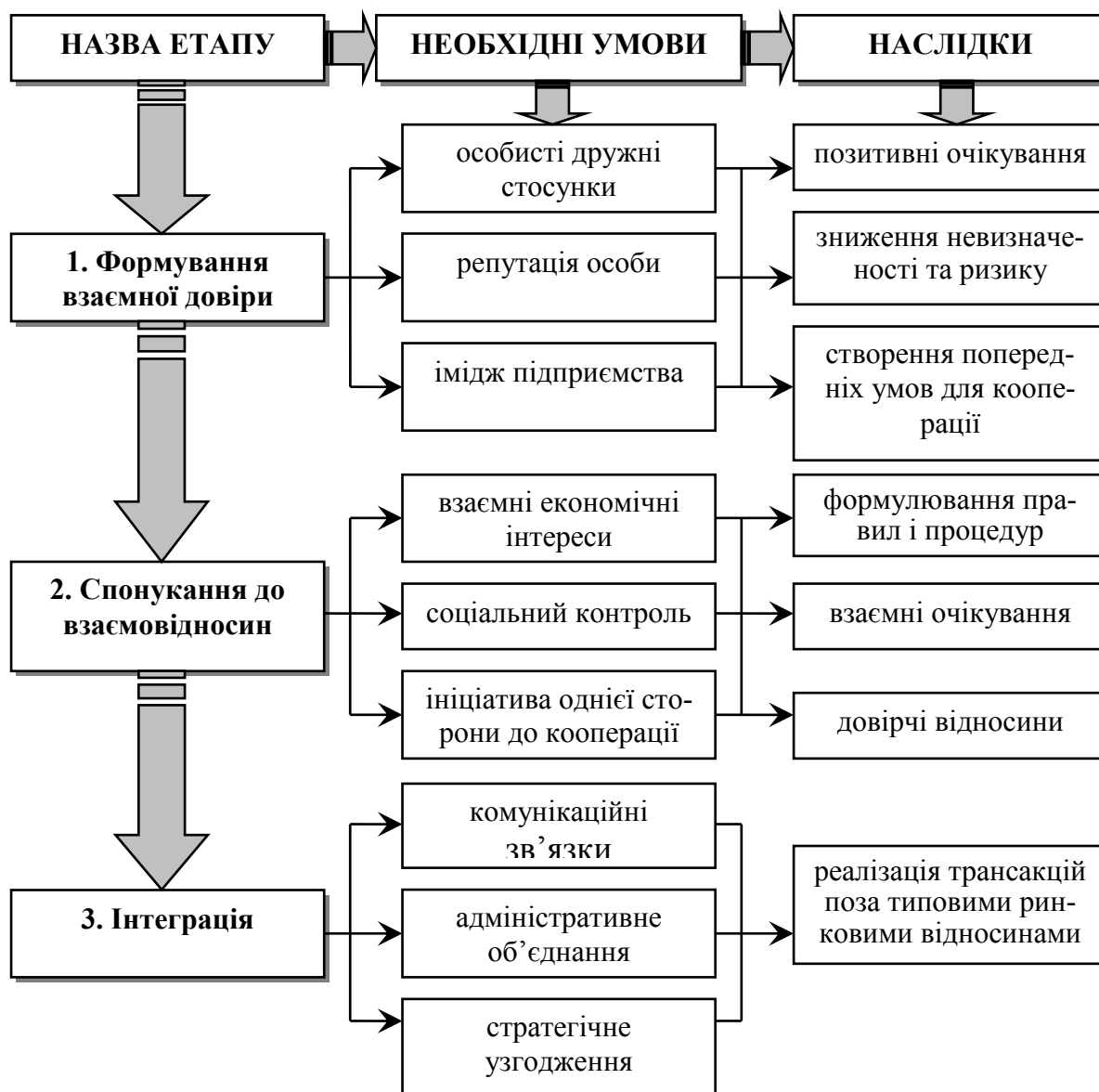


Рис. 11. Загальна схема формування підприємницької мережі*

*Складено на основі опрацювання літературних джерел

Спонуванням до взаємовідносин між суб'єктами підприємницької діяльності (другий етап) є взаємні економічні інтереси сторін, наявність та можливість соціального контролю, а також ініціатива однієї сторони до кооперації – особливої форми організації економічної діяльності для досягнення спільних цілей. В результаті формуються більш тісні довірчі відносини, покращуються взаємні очікування, формулюються правила і процедури взаємодії.



Процеси інтеграції (третій етап), тобто більш тісне взаємозближення та утворення стабільних взаємозв'язків, передбачають створення комунікаційних зв'язків, адміністративного та стратегічного об'єднання з метою виконання трансакцій поза типовими ринковими відносинами. Саме це сприятиме зниженню трансакційних витрат і створенню додаткових конкурентних переваг суб'єктів підприємницької діяльності.

В умовах інституціональних трансформацій розвиток аграрної сфери економіки потребує пошуку якісно нових ресурсів, одним з яких виступає соціальний капітал, який одночасно є передумовою створення та результатом функціонування підприємницьких мереж даної сфери економіки. Суб'єкти підприємницької діяльності, об'єднуючись у підприємницькі мережі, отримують додаткові конкурентні переваги внаслідок спільного використання власних ресурсів і ділової активності. Перспективами подальших досліджень у даному напрямі є визначення напрямів інституційних перетворень, які сприятимуть стимулюванню розвитку в аграрній сфері підприємницьких мереж, а також соціального капіталу.

5.3. Мотиваційні аспекти розвитку кооперативних відносин у сільському господарстві

Розвиток аграрного ринку і формування соціального капіталу, а також підприємництва залежатиме від активізації виробничої діяльності, що можливо при дотриманні певних принципів, спонукальних факторів і мотивів. *Основними принципами активізації підприємницької діяльності є:*

забезпечення державою правової та економічної рівності суб'єктів підприємницької діяльності та особистих селянських господарств;

розвиток орендних відносин на майно і землю, створення передумов для конкуренції та подолання монополізму;

формування інтегрованих агропромислових структур на основі поєднання інтересів підприємств різних галузей;

розвиток внутрішньогосподарських економічних відносин на основі соціального капіталу;

підтримка обслуговуючих кооперативів як форми доступу малих товаровиробників до ринків продукції та засобів виробництва.

Факторами, що спонукають суспільство активізувати підприємницьку діяльність в аграрній сфері, є:

необхідність забезпечення продовольчої безпеки як форми доступності продуктів харчування усім верствам населення (включаючи найбільш вразливі соціальні групи);

зменшення прибутковості сільського господарства для малих і середніх неінтегрованих виробників з огляду на монополізацію ринків засобів виробництва;

надскладна демографічна ситуація на селі, що негативно впливає на наявність суб'єктного складу підприємництва, наявність робочої сили та активність внутрішнього ринку;

критичний стан об'єктів соціальної інфраструктури на селі.

Особисті мотиви активізації підприємницької діяльності:

покращення матеріального становища, розширення матеріальних і фінансових ресурсів духовного розвитку;

самореалізація у задалегідь відомих, психологічно комфортних умовах сільського соціуму;

бажання реалізувати переваги щодо знань про свою місцевість, природне середовище та особистісну підтримку;

збереження сільського способу життя як особливого (зазвичай, етнічно однорідного) середовища соціальної взаємодії;

інфраструктурний розвиток та престиж рідного села.



Диверсифікація є однією із суспільних форм організації виробництва, що означає проникнення підприємств в нові для них сфери діяльності, які не пов'язані з основним виробництвом. Економічна політика буде спрямована на створення інституційних та економічних передумов різних форм диверсифікації:

- у межах окремих підприємств за рахунок використання наявних і залучених ресурсів (створення продукції подібної, до існуючої, виробництво зовсім нової продукції, диверсифікація ринків і технологій);

- у процесі злиття та поглинання, що передбачає об'єднання підприємств, пов'язаних або не пов'язаних технологічним ланцюжком;

- запровадження нових видів діяльності та формування відповідних ринків. Диверсифікація забезпечить ряд конкурентних переваг підприємствам і місцевим громадам, дасть змогу повніше використовувати трудові, матеріальні ресурси, землю та підприємницьку ініціативу, стабілізує середовище діяльності підприємства, що зробить його менш вразливим до кризових явищ.

Диверсифікація сільської економіки пов'язана як із урізноманітненням сільськогосподарського виробництва, так і з розширенням сфери несільськогосподарської діяльності на селі. До основних видів несільськогосподарської діяльності в розвитку сільських територій належать: сфера послуг; народні промисли та ремесла; сільська торгівля; заготівля та переробка диких плодів, ягід і лікарських рослин; сільський, зелений туризм та агротуризм.

Формування альтернативних джерел доходів сільського населення через несільськогосподарську зайнятість здійснюватиметься через:

удосконалення нормативного і правового забезпечення несільськогосподарської діяльності на селі;

підтримка малого несільськогосподарського бізнесу в сільській місцевості у питаннях реалізації вироблених товарів, продукції та послуг і розвитку відповідної інфраструктури;

розвиток фінансово-кредитної підтримки малого несільськогосподарського бізнесу;

підтримка розвитку матеріально-технічної бази, в тому числі через надання суб'єктам несільськогосподарського бізнесу державного і муніципального майна (будівель, приміщень, обладнання тощо), земель (лісових угідь, природоохоронних територій, водоймищ тощо) для ведення підприємницької діяльності на селі;

кадрова, наукова та інформаційно-консультаційна підтримка суб'єктів несільськогосподарського підприємництва;

поширення позитивного досвіду організації та ведення несільськогосподарської діяльності на селі.

Стратегічною метою розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів є подальше формування кооперативного сектору аграрної сфери економіки для ефективного обслуговування сільськогосподарських товаровиробників на найбільш сприятливих для них умовах і за їх безпосередньою участю.

Разом із тим суб'єкти господарювання сформовані в процесі аграрної реформи, ще не усвідомили можливостей захисту своїх економічних інтересів на основі кооперування. Як наслідок, проблеми розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації включають:

- недостатню соціальну підтримку селянами розвитку обслуговуючої кооперації;
- обмежені фінансові можливості селянських господарств для формування матеріально-технічної бази кооперативів;
- недосконалість чинного законодавства в частині повернення селянам ПДВ за продане молоко через сільськогосподарський кооператив;



- відсутність централізованого збору, обробки та узагальнення статистичної інформації про обсяги діяльності обслуговуючих кооперативів, їх спеціалізацію, товарообіг, фінансові результати діяльності та інші характеристики;
- недостатню державну підтримку розвитку кооперації.

Розвиток підприємницьких структур пов'язаний з підвищенням ефективності через активізацію інноваційно-технічного, організаційного та фінансового менеджменту.

У перспективі розвиватимуться всі форми підприємницької діяльності (господарські товариства, приватні підприємства, кооперативи). Кількісне збільшення підприємницьких структур можливе за рахунок особистих селянських господарств. Можливий значний ріст (10–15%) приватних підприємств і корпоративних структур (агрохолдингового типу) при незначному скороченні інших підприємницьких формувань.

Основними будуть такі напрями:

вибір найефективніших форм підприємницької діяльності для конкретного регіону;
реорганізація соціальної сфери села, що дозволить підвищити ефективність підприємницької діяльності;

подолання тенденції скорочення кількості підприємств, забезпечення мультиплікації суб'єктів.

Якщо брати до уваги сучасні тенденції міжнародного кооперативного руху, то пріоритет за кредитними (33%), багатопрофільними (27%); сільськогосподарськими (21%), споживчими (14%) кооперативами. Домінуюче становище належить кооперативам в аграрній сфері. Ідея перспективного розвитку сільськогосподарської кооперації зумовлена трьома основними моментами:

наявністю дрібнотоварних виробників, готових добровільно об'єднатися в кооперативи – виробничі та обслуговуючі;

зниженням й знеціненням індивідуальних доходів сільського населення, готовністю до пошуку способів їх підвищення;

спроможністю кооперативів забезпечити оптимальність організаційних, економічних і технологічних параметрів сільськогосподарського виробництва та інших аспектів господарської діяльності;

можливістю кооперативу розвивати економічні зв'язки, укладом сільського життя, забезпечення гарантій соціального захисту і соціальної підтримки селян.

Таким чином, стратегічні напрями розвитку кооперації як форми творення соціального капіталу в аграрній сфері мають бути такими:

- розвиток кооперації окремих виробників сільськогосподарської продукції – фермерських господарств, індивідуальних власників, громадських господарств, тобто створення виробничих сільськогосподарських кооперативів;

- модифікація виробничих кооперативів у напрямку створення виробничо-переробних, виробничо-збутових та інших видів багатофункціональних кооперативів;

- поширення універсальних обслуговуючих кооперативів – заготівельно-збутових, поставальницьких, агросервісних та інших;

- розвиток міжгосподарської горизонтальної та вертикальної кооперації, що ґрунтується на постадійній технологічній спеціалізації господарств-учасників.

У стратегічному плані розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації передбачає виконання таких заходів:

забезпечити зростання частки сільськогосподарської продукції, що буде реалізована через сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи від 0,5% у 2012 р. до 20% у 2020 р.;

надати пріоритетну підтримку створенню кооперативів із спільного використання техніки (кооперативні міні-МТС) на засадах співучасті держави та членів кооперативів цього типу (з розрахунку, не менше один кооператив-МТС у кожному сільськогосподарському районі);



провести розбудову заготівельних молочарських кооперативів з використанням передового досвіду кооперативу другого рівня, тобто задіяння продовольчого ланцюга «Від ферми – до споживача», зокрема включення в цю модель малих підприємств із переробки та фасування молочної продукції;

досягти до 2020 р. функціонування повноцінних 3-4 спеціалізованих або багатофункціональних кооперативів у кожному районі. Для заощадження коштів на ведення бухгалтерського обліку і звітності застосувати модель «базовий сільськогосподарський кооператив – філії в селах району»;

здійснювати економічну та технологічну підтримку малих форм господарювання з боку держави, Міністерства аграрної політики та продовольства України через сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, діяльність яких відповідає міжнародним принципам кооперації;

надавати державну підтримку в спорудженні оптових та роздрібних ринків через діючі сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи;

довести обсяги продажу сільськогосподарської продукції без залучення посередницьких господарських суб'єктів до 30% у тваринництві та 40% – у рослинництві станом на кінець 2020 р. шляхом розширення мережі сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та оптово-роздрібних ринків;

збільшити кількість робочих місць для продажу сільськогосподарської продукції на продовольчих ринках на 20%. Забезпечити наявні робочі місця техніко-технологічним сервісом і лабораторним аналізом якості й безпеки продукції;

передбачити у структурі НААН діяльність зональних науково-дослідних центрів підтримки й розвитку кооперації, враховуючи складність процесу створення повноцінних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Становлення й розвиток обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів, як первинної ланки в інфраструктурі аграрного ринку, сприятиме стабілізації сільськогосподарського виробництва, розвитку малих і середніх форм агробізнесу, створенню нових робочих місць, підвищенню життєвого рівня сільського населення.

Окрім виробничої та обслуговуючої значну роль у формуванні кооперативного руху відіграє споживча і кредитна кооперація.

Споживча кооперація в Україні – це добровільне об'єднання громадян для спільного ведення господарської діяльності з метою поліпшення свого економічного та соціального стану. Вона здійснює торговельну, заготівельну, виробничу та іншу діяльність, не заборонену чинним законодавством України, сприяє соціальному і культурному розвитку села, народних промислів і ремесел, бере участь у міжнародному кооперативному русі.

Для розвитку споживчої кооперації здійснюватимуться з відповідним терміном реалізації:

оптимізація кредитно-кооперативної мережі, її орієнтація на задоволення потреб сільгосптоваровиробників і розвиток неаграрного підприємництва на селі (2013–2015 рр.);

входження в єдине кредитно-кооперативне об'єднання Всеукраїнської асоціації кредитних спілок, Національної асоціації кредитних спілок України, Всеукраїнської асоціації кредитних спілок військовослужбовців, а також регіональних та автономних асоціацій (2015–2016 рр.);

внесення змін у правову структуру управління діяльністю кредитної спілки, позбавлення права голосування за дорученням членів кредитної спілки, відсутніх на Загальних зборах (2013–2014 рр.);

поширення досвіду передових кредитних спілок із збереження кооперативних цінностей та міжнародних принципів у практичній діяльності. Внесення необхідних змін в чинний Закон України «Про кредитні спілки» щодо викладу змісту принципів кооперації та відповідальності посадових осіб за їх порушення (2013–2014 рр.);



підтримка пропозиції членів кредитних спілок, їх асоціацій щодо прийняття Закону України «Про Фонд гарантування вкладів членів кредитних спілок» (2013–2014 рр.);

активізація діяльності кредитних спілок у напрямі підтримки розвитку територіальних громад, насамперед з сільської місцевості. Поширення ініціативи передових кредитних спілок щодо участі в соціально-економічному розвитку сіл району;

створення необхідних законодавчих та інституціональних умов для створення Українського кооперативного банку та його регіональних філій;

удосконалення критеріїв оцінки діяльності кредитної спілки як кооперативно-фінансової установи. Державному регулятору та державним аудиторам проводити моніторинг дотримання кооперативних принципів, внести відповідальність за втрату кредитними спілками їх кооперативної сутності;

з метою збільшення участі кредитних спілок у розвитку малих форм господарювання на селі Міністерство аграрної політики та продовольства України здійснюватиме фінансово-кредитну підтримку сільських товаровиробників через кредитні спілки, які дотримуються міжнародних принципів кооперації.

Кредитна кооперація – неприбуткова організація, заснована фізичними особами, професійними спілками, їх об'єднаннями на кооперативних засадах з метою задоволення потреб їхніх членів у взаємному кредитуванні на наданні фінансових послуг за рахунок грошових внесків членів, відсотків по судах, кредитів банків і субсидій держави.

Розвитку кредитної кооперації сприятимуть такі заходи:

з метою усунення загроз втрати споживчої кооперації як складової частини інфраструктури, внести системні зміни в концептуальну політику Укркоопспілки, її переходу від комерційного типу господарювання до кооперативного;

здійснити невідкладні зміни в підходах до оподаткування сільгосппродукції, закупленої в селянських господарствах, що одразу стає дорожчою на 20% ПДВ, тобто неконкурентоспроможною на ринку;

спростити механізм бюрократичних вимог, які вимушено виконують підприємства споживчої кооперації в процесі заготівель овочів, фруктів та інших видів сільгосппродукції;

повернути втрачений статус члена споживчої кооперації як основного користувача послуг. Правлінню Укркоопспілки створити реальні можливості для залучення членів споживчої кооперації до управління кооперативною діяльністю;

виконати необхідні організаційно-господарські заходи щодо забезпечення належного сервісу на відомчих ринках. Укоопспілці створити повноцінні робочі місця для реалізації сільгосппродукції її виробникам;

внести необхідні зміни в концепцію «держава – споживча кооперація», сприйняття Укркоопспілки не як комерційно-господарського суб'єкта, а як установи кооперативного типу, що має відповідати міжнародним принципам кооперації.

5.4. Інститут саморегулювання у розвитку аграрного підприємництва і кооперації

Організаційний механізм розвитку підприємництва та кооперації в аграрному секторі економіки України наслідуює специфічні особливості розбудови середовища господарювання. Проекція сучасної моделі агрогосподарського порядку на поведінку економічних агентів відбувається через конструкцію регуляторної політики держави і структури саморегулювального спрямування. Зважаючи на системне практичне впровадження ідеології ринкової підприємницької моделі, організації з саморегулювальними функціями – представники інституту саморегулювання мають перспективи зайняти



паритетні позиції відповідно до державних регулівних структур для консолідованого розподілу функцій з регулювання розвитку вітчизняного агропродовольчого (аграрного) сектору.

Інститут саморегулювання – це збірне поняття. Він (інститут) представлений системою інституцій, норм, традицій, організаційних утворень, включаючи підприємницькі, що дотичні до виконання функцій саморегулювання а також специфічним механізмом імплементації прийнятих норм в практику діяльності господарюючих суб'єктів (включаючи контроль за їх дотриманням та санкції за порушення). Об'єктом саморегулювання в нашому конкретному випадку виступає агроекономічна система, а саме – діяльність суб'єктів підприємництва та кооперації в сфері виробництва та просування до споживача сільськогосподарської продукції а також використання специфічних для галузі ресурсів (наприклад, земель сільськогосподарського призначення).

Специфіка інституту саморегулювання полягає в безпосередній участі стейкхолдерів у всіх етапах виконання регулівної функції, формуванні соціального капіталу.

Організаційно інститут саморегулювання вбудований в інституційний механізм розвитку аграрного підприємництва та кооперації через:

1. Економічні інтереси господарських структур-учасників – суб'єктів-провідників підприємницької діяльності та кооперації;

2. Уповноважені організації, засновані на членстві, що забезпечують легітимність встановлення норм та забезпечення їх виконання учасниками;

3. Норми закону та традиції економічної поведінки, що розробляються за безпосередньої участі стейкхолдерів;

4. Організаційно-економічний механізм забезпечення дотримання стейкхолдерами саморегулівних норм, що передбачає: наявність інструментів забезпечення солідарної відповідальності (в т.ч. через створення спільних гарантійних фондів), порядок здійснення контролю та наявність санкцій за невиконання учасниками прийнятих норм. Окремим елементом механізму є процедура позасудового вирішення господарських спорів між учасниками саморегулівної організації (або між учасниками та третіми особами).

5. Діяльність органів державної влади щодо реалізації інституту саморегулювання. Тут необхідно зазначити, що спектр саморегулювання може простягатися від повністю добровільних утворень, де суб'єкти господарювання беруть на себе додаткові вимоги та обмеження щодо своєї продукції з метою підвищення власної конкурентоспроможності, до делегованого саморегулювання, коли держава за певних умов делегує таким організаціям частину своїх функцій. Проте, навіть у випадку добровільного саморегулювання, такі структури діють виключно в правовому полі, створеному державою з чітким визначенням правового статусу саморегулівних організацій та меж їх діяльності на конкретних галузевих ринках.

В постановочному плані, задля системного окреслення та обґрунтування актуальності проблеми зазначимо, що роль інституту саморегулювання, вбачається в підвищенні ефективності функціонування вітчизняної агроекономічної системи за рахунок:

– посилення перемовних спроможностей сільгосптоваровиробників у взаємовідносинах з органами державної влади та місцевого самоврядування, представниками інших галузей економіки держави, іноземними підприємствами та організаціями;

– спроможності інтерналізувати зовнішні ефекти. Оскільки дана діяльність спирається на добровільні домовленості та самообмеження учасників таких організацій, ці процеси супроводжуються меншими суспільними витратами ніж ринкові та державні механізми;

– накопичення «соціального капіталу» (ділової репутації, довіри споживачів, підприємницької ініціативи тощо), що сприяє зменшенню транзакційних витрат в галузі. Зазначимо, що саморегулівні організації формують соціальний капітал, виступаючи практично емпіричним його ідентифікатором.



Інституційний контекст дає нам можливість реалізувати концепцію дослідницького представлення саморегулювання як збірного інституту з врахуванням інституцій прямого та опосередкованого позиціонування у розвитку аграрного підприємництва та кооперації. Методичну основу нашого дослідження становить інституційний аналіз проєкції перспективної моделі системи саморегулювання на сучасні організаційно-економічні передумови її становлення на рівні національного агропродовольчого комплексу.

Необхідно зазначити, що в Україні інститут саморегулювання представлений лише окремими елементами: кількома прецедентами у вітчизняному законодавстві на рівні законів та підзаконних актів, модельним Законом, ратифікованим в межах СНД та законопроектами, жодним з яких не вдалося сконсолідувати думку професійної спільноти щодо засад формування вітчизняної системи саморегулювання. Зараз саморегулювальні організації створені та діють лише в окремих секторах вітчизняної економіки, крім того, діючі організації громадянського суспільства використовують окремі інструменти, характерні для даного інституту. Логічним втіленням зпозиціонованої гіпотези є аналіз сучасного стану проблеми у контурах можливих емпіричних оцінок, що дозволить зробити інвентаризацію існуючих передумов становлення інституту саморегулювання в цілому по економіці та конкретно - агропродовольчому комплексу України.

У відсутності у вітчизняному нормативному полі окремого закону, що визначає основні засади отримання статусу та функціонування саморегулювальних організацій, такі організації створені лише в окремих секторах економіки, де їх діяльність унормовується галузевими законами та підзаконними актами. Це архітектурна діяльність, арбітражне управління, оціночна діяльність, діяльність на фондовому ринку, фінансові послуги. В агропродовольчій сфері такі організації діють в землевпорядкуванні та оцінці сільськогосподарських земель. Крім того, законодавством передбачено створення СРО в дорадництві та в системі оптових ринків сільськогосподарської продукції. Майже всі ці сфери пов'язані з наданням послуг, що є закономірним явищем, адже послуги, на відміну від товарів гірше піддаються уніфікації та стандартизації, тому потребують додаткових інструментів гарантування якості. Крім того, майже у всіх зазначених сферах діють державні інструменти сертифікації та ліцензування і створення тут саморегулювальних структур є спробами лібералізації державного регулювання цих галузей.

Необхідно зазначити, що найкраще організованими є саморегулювальні організації в сфері архітектурної діяльності, де функціонують ВГО «Гільдія проєктувальників у будівництві», ВГО «Гільдія інженерів технічного нагляду за будівництвом об'єктів архітектури», ВГО «Асоціація експертів будівельної галузі». У цих організаціях сформовані основні механізми, що дозволяють здійснювати функції з додаткового регулювання зазначених сфер:

сформовані вимоги до членів СРО та розроблені стандарти професійної діяльності;

наявне обов'язкове страхування членами СРО цивільно-правової (майнової) відповідальності перед споживачами;

розроблені механізми контролю з боку СРО дотримання членами стандартів професійної діяльності;

сформовано компенсаційний фонд для забезпечення субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями члена СРО щодо сплати завданих ним споживачу збитків.

Крім того, в цій сфері саморегулювальним структурам делеговані повноваження щодо проведення професійної атестації за відповідними напрямками.

В решті сфер механізми саморегулювання розроблені не так комплексно і обмежені переважно розробленими стандартами та кодексами професійної етики. В СРО, що представляють агропродовольчу сферу, такі механізми відсутні зовсім, а долучення до виконання державних регулювальних функцій передбачається через обов'язковість залучення СРО до роботи відповідних державних кваліфікаційних комісій.



Нерівномірний розвиток саморегульованих організацій за сферами економічної діяльності в значній мірі є результатом відсутності консолідованих вимог до таких організацій у вітчизняному законодавстві. Історично саморегулювання в світі розвивалося еволюційно як результат активізації підприємницької ініціативи та процесів кооперування товаровиробників для створення сприятливих умов господарської діяльності. В кожній країні цей інститут став проекцією відповідної господарської практики та характерних норм загального законодавства. В світі сформувалося три основні моделі організації системи господарського самоврядування, які відрізняються між собою за такими параметрами, як: обов'язковість участі підприємницьких структур в органах господарського самоврядування; законодавче оформлення статусу цих органів; рівень взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування.

Водночас, незважаючи на наявність певних відмінностей між системами господарського самоврядування, що формуються в різних країнах, всі вони мають ряд спільних ознак:

- недержавний характер організації - навіть якщо засновником (співзасновником) такої організації стає орган державної влади (місцевого самоврядування), після заснування вона стає юридичною особою *приватного права*;

- самоуправління – керівництво організацією здійснюють її учасники відповідно до статутних документів;

- некомерційність – організації створюється для забезпечення соціальних, економічних, творчих, національно-культурних та інших спільних інтересів а не для ведення комерційної діяльності;

- неприбутковість – можливий прибуток організації не розподіляється між її членами, а може бути використаний на статутні цілі;

- корисність організації – для своїх членів (приватно-корисна) або для суспільства в цілому – суспільно-корисна.

Поряд з цим, в країнах колишнього СРСР процес еволюції саморегулювання господарської діяльності був перерваний 70 роками існування системи з жорстким державним управлінням економікою. Тому інститут підприємницького саморегулювання тут відтворюється майже заново. При цьому слід враховувати відсутність як практики та досвіду у суб'єктів законодавчої ініціативи, так і відповідних традицій у вітчизняних суб'єктів господарювання.

Таким чином, підсумовуючи вищенаведені факти можна стверджувати, що формування інституту саморегулювання в Україні носить локальний та певним чином суб'єктивний характер. Саме тому ми поділяємо думку про необхідність формування консолідованого нормативного документу, що унормовує діяльність саморегульованих організацій в державі. Хоча така практика і не є характерною для більшості країн світу, такий шаг має як уніфікувати вимоги існуючих практик саморегулювання, так і буде сприяти підвищенню інформованості та активізації саморегульованих ініціатив підприємців з інших сфер господарювання.

Що стосується аграрної сфери, то тут час від часу робляться спроби унормувати діяльність саморегульованих організацій, зокрема, Міністерством аграрної політики та продовольства України розроблено Проект закону України «Про основи саморегулювання в аграрному секторі економіки України».

Викликає сумнів доцільність розробки законопроекту, що визначає основи здійснення саморегулювання в окремому секторі економіки України за відсутності загального законодавчого акту, що регламентує створення та діяльність СРО в державі. Тим більше, що до Верховної Ради України вже подано проект Закону України «Про саморегульовальні організації» (№ 1444 від 11.12.2014) В зв'язку з цим більш раціональним було б залишити визначення засад створення та діяльності саморегульованих організацій в сфері відповідальності рамкового закону, зосередивши роботу на вдосконаленні відповідного галузевого законодавства, унормувавши спеціальними законами та/або підзаконними актами окремі питання: галузеві особливості та додаткові вимоги до функціонування таких організацій, делегування державних функцій тощо.



6. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ТА РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ

Трансформації аграрного укладу підтвердили необхідність вибору моделі господарського порядку, яка б відповідала національним особливостям соціально-економічних відносин, розвитку ринку, суспільному вибору, а головне – інституціональним особливостям господарського буття. Вважаємо, що достовірність такого висновку підтверджена часом і включає багато аспектів, але ми зосереджуємо увагу на найбільш важливому – інституціях та механізмах регулювання аграрного ринку, творенні соціального капіталу.

Дослідженнями теорії й методології піднятої проблеми встановлено, що інституціональна система регулювання повинна базуватися на принципах системності; справедливого розподілу прав і обов'язків учасників ринку, включаючи державні структури; узгодженості внутрідержавних інституцій (правил гри) із міжнародними нормами, зокрема щодо зобов'язань перед СОТ; рівноконкурентного доступу економічних агентів до обмежених ресурсів державної підтримки; мінімізації дискримінаційних впливів держави і монопольних постачальників ресурсів, споживаних сільським господарством, на відтворювальні процеси в галузі.

Сьогодні потрібна концепція регулювання аграрного ринку, яка визначає основні ідеї, принципи, покладені в основу регуляторної політики, способи втілення їх у практику. Саме концентрований виклад методологічних підходів до регулювання з урахуванням національних особливостей і традицій вкупі із теоретичними постулатами формує розуміння сутності й цілей державного регулювання.

Метою концепції регулювання аграрного ринку повинно стати формування ефективної системи управлінського впливу на процеси у напрямі забезпечення максимального урахування інтересів учасників ринкового процесу як з економічної, так і з правової точки зору.

Головним принципом ідеології регулювання аграрного ринку і "моноринків або продуктових" повинна стати свобода підприємництва у поєднанні із заходами стимулюючо-регуляторного впливу держави на проблемні ситуації. Держава має остаточно перетворитися у реальнодіючого суб'єкта, який купує і продає з метою регулювання ринків. Це конче необхідно, особливо у контексті вітчизняних реалій. Національна парадигма регулювання аграрного ринку вимагає врахування базових принципів даного процесу, які сповідаються передовими економістами світу у контексті вітчизняної дійсності.

Формування інституцій та механізмів регулювання аграрного ринку в Україні необхідно здійснювати з урахуванням кризових явищ, які намітилися у фінансуванні сільськогосподарського виробництва. Серед головних аспектів розбудови політики особняком стоїть необхідність забезпечення цільового використання бюджетних коштів державної підтримки галузі. Необхідним, сьогодні є достатнє фінансування з державного бюджету таких заходів як підтримка тваринництва – бюджетна тваринницька дотація; цінове регулювання аграрного ринку і формування продовольчого резерву – діяльність Аграрного фонду; фінансування підтримки заходів селекції у тваринництві; часткова компенсація вартості техніки для сільськогосподарських товаровиробників і підтримка фермерських господарств. Важливо також не зменшити фінансування прийнятих у державі програм з підтримки розвитку сільського господарства, аграрного ринку та його інфраструктури.

Інституціональний розвиток системи і механізмів регулювання аграрного ринку є базовим для забезпечення ефективності подальших трансформацій національної господарської системи. Для України характерне запозичення інституцій та інститутів, які не завжди успішно адаптуються до вітчизняних реалій. Проблема полягає у неприйнятті українською дійсністю навіть на перший погляд «знайомих» інститутів, таких як, наприклад, кооперація, колективні форми господарювання на землі та інші. Причина у консервативному підході селянина до



побудови власної поведінки, тривалому відчуженні від власності, зневірі у перспективності розвитку, особливо щодо економічного інтересу.

Проте інституціональна структура системи регулювання аграрного ринку забезпечуватиме виконання заходів регуляторного впливу на економічні і соціальні відносини лише у випадку застосування науково обґрунтованого підходу до прийняття рішень. Науковий підхід ґрунтується на: визначенні і прогнозуванні потенціалу аграрної системи продукування благ на усіх рівнях її функціонування (починаючи із первинної ланки й закінчуючи державою); моніторингу показників розвитку агровиробників і доведення їх до регуляторних органів з метою зменшення потоків асиметричної інформації у контексті передумов прийняття управлінських рішень інститутами держави щодо сільського господарства; розробці системи інституцій (правил) формування подачі державному органу бухгалтерсько-економічної звітності підприємств у обсягу, який дозволить здійснювати ґрунтовний аналіз тенденцій розвитку сільськогосподарської галузі й аграрного ринку.

Інституціональна система розвитку та регулювання аграрного ринку є запорукою його ефективності у частині формування конкурентоспроможного сільського господарства, здатного гарантувати національну продовольчу безпеку високого рівня. Тому мета інституціонального забезпечення концентрує зусилля держави навколо цілого ряду невирішених завдань мікро, мезо-, макrorівня аграрної структури. Такими завданнями є базисні і похідні, які ми виокремлюємо, виходячи із методології розподілу інститутів. Базисними завданнями є формування і розбудова: ефективного інституту праці – розбудова ринково-конкурентного підходу до мотивації працівників агропідприємств, врахування економічного вкладу селянина-працівника при розподілі доходів від праці; дієвого інституту власності – становлення ефективного власника на селі і структуризація за формами власності існуючих організаційно-правових форм підприємств за рахунок селекції ринком дієздатності їх функціонування у конкурентному середовищі; прогнозованого і цілеспрямованого інституту управління – за рахунок утворення стійких, прогнозованих і взаємовигідних правил гри, пропалованих в системі реалізації державної політики щодо розвитку-регулювання ринку, підприємств і людини-працівника; інституту влади, прогнозованого і застосовуваного в межах компетенцій на всіх рівнях ієрархії, які необхідні для дій в межах дотримання заходів ринку, здійснення стимулюючо-підтримувального регулювання агрогосподарської системи.

Похідними завданнями у розбудові інституціональної системи розвитку та регулювання ринку вважаємо наступні: розбудова ефективного інституту аграрного ринку як комплексу відносин, норм, інституцій (правил) та організаційно-господарських утворень; удосконалення інституту ціни з позиції створення еквівалентного механізму ціноутворення, який дозволить забезпечення наближення доходів агровиробників до рівня відтворення вкладених у виробництво активів, справедливий розподіл питомої ваги в ціні кінцевого продукту (продовольства) частки учасників технологічного ланцюга; розвиток інституту організації і підприємництва шляхом удосконалення інституцій, норм у напрямі формування рівноконкурентних умов господарювання для усіх організаційно-правових структур незалежно від розмірів; розвиток інституту конкуренції і конкурентоспроможності за рахунок обмеження монополізму щодо каналів реалізації сільськогосподарської продукції, усунення бар'єрів входження на ринок дрібних товаровиробників через механізм кооперування; розвиток інституту маркетингу в аспекті становлення маркетингових традицій ринкового змісту на аграрних підприємствах і розбудови ефективних каналів збуту продукції, особливо на зовнішні ринки; розвиток ринкової інфраструктури (як системи спеціалізованих інфраструктурних одиниць (інститутів)) в частині удосконалення існуючих і формування нових організацій, наприклад, оптових ринків; розвиток інституту соціального капіталу за рахунок створення мікроклімату взаємної довіри на галузевому і міжгалузевому рівнях, подолання опортуністичних проявів і байдужості селянина (і держави в окремих випадках) до



проблем аграрного соціуму; створення системи ефективних саморегульованих організацій у формі кооперативних структур, професійних та міжпрофесійних об'єднань захисту прав; удосконалення державних інститутів в частині зниження рівня адміністрування ринків і посилення регулятивних впливів у напрямі підтримки агрогосподарських структурних одиниць.

Означений ракурс вирішення проблем аграрного ринку впливає з існуючих умов та проблем сільського господарства, серед яких: стабілізація аграрного укладу, виходячи з національних пріоритетів сільського розвитку; формування конкурентного середовища і усунення дискримінації окремих категорій господарських одиниць з боку державної політики підтримки; становлення справедливої, з точки зору механізму, системи ціноутворення; розвиток інфраструктури і маркетингу; переформатування системи державної підтримки, враховуючи вимоги СОТ.

На наше переконання, визначальним у формуванні політики регулювання в системі аграрного ринку є створення рівноконкурентних умов або «рівних правил гри» для економічних суб'єктів. Даний процес повинен включати: обмеження монополізму, формування дієвої ринкової інфраструктури, а також заходи, спрямовані на забезпечення цінової стабілізації та підтримки товаровиробників (дотування, субсидування, інтервенції, заставні закупівлі, встановлення мінімальних цін на продукцію, пільгове кредитування); створення рівних умов реалізації продукції на внутрішньому ринку шляхом обмеження ввезення сільськогосподарської продукції за демпінговими цінами; створення системи моніторингу та прогнозування кон'юнктури аграрного ринку, збору та поширення оперативної інформації серед всіх його учасників; регулярне проведення моніторингу конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції; розробку державної програми стимулювання торгівлі через заготівельно-збутові кооперативи, аукціони живої худоби, біржі, та мережу регіональних оптових ринків; формування інфраструктури гуртових (оптових) ринків і забезпечення їх ефективного функціонування.

Виходячи із проведеного аналізу проблем аграрного ринку пропонується модель удосконалення організації його функціонування і регулювання (рис. 12).



**Рис. 12. Модель організації функціонування і регулювання
аграрного ринку**

Адаптовано на основі моделі організації промисловості "структура-поведінка-результати діяльності"



Інституціональне забезпечення розвитку аграрного ринку і, як наслідок, формування конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва передбачає розбудову дієвої нормативно-правової бази розвитку-регулювання галузі на мікро-, мезо-, макрорівні і створення механізму дотримання агентами ринку її постулатів; розвиток ринкових інститутів як базисних, так і похідних.

Регулювання аграрного ринку в частині інституціонального забезпечення повинно враховувати національні особливості, але головний принцип – ефективне поєднання державних і ринкових інститутів. Для вітчизняної аграрної дійсності базовими завданнями у короткостроковому періоді вважаємо: становлення конкурентоспроможного в глобальному економічному просторі сільськогосподарського виробництва як запоруки перспективного розвитку аграрної сфери; формування дієвих ринкових інститутів державного регулювання і саморегулювання ринку, зокрема економічних і правових; створення стабільних і прогнозованих умов для підвищення доходів людей, які живуть і працюють на землі, зокрема в частині розбудови еквівалентного механізму ціноутворення на сільськогосподарську продукцію (за рахунок створення умов забезпечення прибутковості авансованого у виробництво капіталу не нижче середнього рівня по економіці держави, що закріплено законодавчо); зниження рівня затратності аграрних виробництв і підвищення цінової конкурентоспроможності та питомої ваги доходів агровиробників у ціні продовольчих товарів; формування правових інститутів розбудови ринку землі і завершення аграрної реформи; створення професійних і міжнародних об'єднань в аграрній сфері як інститутів захисту прав сільських товаровиробників, зокрема в частині розподілу доходів і розбудови аграрної політики.

Визначальними принципами у цьому аспекті проблем є: цілеспрямований протекціонізм з боку держави у реалізації програм розвитку села і аграрного ринку та контроль за їх виконанням, особливо в частині дотримання законів, використання державних фінансів; створення конкурентних ринкових і підтримуваних державою умов для забезпечення еквівалентності міжгалузевого обміну через механізм застосування еквівалентних (індикативних) цін на сільськогосподарську продукцію-сировину; стимулювання розвитку інституту кооперації, особливо кредитної і обслуговуючої тощо. Проте до удосконалення інституціональної системи регулювання та саморегулювання аграрного ринку необхідно застосовувати комплексний підхід.

Вважаємо, що ринок повинен регулюватися державою, держава як найбільш впливовий інститут повинна виступати активним учасником ринкових відносин, а також протекціоністом і арбітром. Механізм регулювання аграрного ринку може бути дієвим і ефективним лише за умови оптимального поєднання державних та ринкових інституцій й інститутів. Це означає використання саморегулювальних можливостей ринку в поєднанні з необхідним державним втручанням в ринковий процес. Інституціональну систему регулювання складають ринкові інститути і інституції, тобто конкуренція, балансування попиту – пропозиції, ціновий механізм, підприємництво, кооперація тощо, а також державні установи, представницькі органи, об'єднання виробників, інфраструктурні утворення, нормативно-правові акти. Саме з цього потрібно виходити у розбудові методології, практики і національної інституціональної системи регулювання аграрного ринку.

Таким чином, виходячи з того, що економічна система вітчизняного аграрного ринку потребує ефективного регулювання, в основі якого дієві інституції, інститути та механізми, потрібно зосередити увагу на економічному і правовому сегменті проблеми в частині його удосконалення й адаптації до існуючих інституціональних реалій. Така постановка змісту концептуального бачення шляхів вирішення піднятої проблеми впливає із об'єктивних умов функціонування господарської системи, яка зазвичай регулюється економічними і правовими нормами. Проте, на нашу думку, інституціональна система регулювання аграрного ринку недосконала.



Споглядаючи сучасні реалії функціонування і розвитку аграрного ринку, ознакою яких є нестабільність кон'юнктури, фінансові проблеми, зниження конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, особливо тваринницької на внутрішньому ринку, необхідним вбачаємо створення дієвого механізму регулювання за участі державних інститутів, які одночасно виступали б учасниками економічних відносин. Тобто державне регулювання слід здійснювати на засадах підприємливості й підтримки економічно-вигідних для суспільства проектів збалансування ринку. Наприклад, Аграрний фонд як державний інститут (установа) з функціями регулювання ринку, цін, повинен мати право на об'єкти цінового регулювання і тим самим заробляти кошти для наступних фінансових інтервенцій на ринок, а не задовольнятися виключно бюджетним фінансуванням, якого увесь час бракує. Ми вважаємо таку постановку у вирішенні проблем регулювання ринку на часі, а для її підтримки є усі підстави, підтверджені практичною дійсністю. Проте по Аграрному фонду потрібно внести зміни до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України».

Формування інституцій та механізмів регулювання аграрного ринку повинно здійснюватися у фарватері необхідності обов'язкового поступового усунення інституціональних «провалів» і неузгоджень. Мотиви еволюції ринкового механізму зумовлені невідповідностями у регуляторній політиці, які демонструє українська аграрна сучасність. Інакше кажучи, базовим концептуальним аспектом вирішення проблеми вважаємо подальшу інституціоналізацію аграрної економіки, еволюцію регуляторної політики у напрямі конкурентності, утвердження дійсно ринкових регулятивних інституцій та інститутів (формування і розвиток ринкової інфраструктури; становлення збалансованого ринкового механізму ціноутворення з обов'язковою капіталізацією землі тощо). В основу цих дій має бути покладено принцип раціональності, своєчасності, що дозволить з найменшими втратами для суспільства здолати прояви опортунізму, невиправданого консерватизму, хоча у окремих випадках (наприклад, щодо створення організованого ринку землі) втрачено вже занадто багато часу.

Формування інституціональної системи і механізмів регулювання аграрного ринку в Україні повинно спрямовуватися на:

становлення конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва і аграрного підприємництва, що є основою стабільної продовольчої безпеки, за рахунок: утвердження ринкових інституцій та інститутів, прийнятних для національного агровиробника; завершення реформаційних процесів, особливо в частині формування ринку землі та її капіталізації; зниження затратності та підвищення техніко-технологічної оснащеності галузі, особливо тваринництва; врахування інтересів виробників при формуванні програм підтримки, особливо дрібнотоварних; формування розгалуженої ринкової інфраструктури і організованого аграрного ринку; диференціації державного регулювання аграрних ринків за персоніфікованим підходом з урахуванням особливостей функціонування кожного з них.

підвищення рівня соціально-економічного розвитку села і сільських територій за рахунок: сприяння зростанню доходності сільськогосподарської праці; розвитку соціальної інфраструктури; формування ефективної прозорої системи агробізнесу; формування соціального капіталу і утвердження кооперативних принципів соціально-економічних відносин у сфері обслуговування.

поліпшення екологічної складової агроекономіки, а саме: сприяння розвитку органічного землеробства; оптимізація структури посівних площ за рахунок впровадження науково-обґрунтованих сівозмін; запровадження ресурсозберігаючих технологій.

Загалом розвиток аграрного ринку в умовах сучасності вимагає виваженого підходу до розбудови інституціональної моделі регулювання. Тому інституціональна, тобто еволюційна трансформація системи ринкових і державних механізмів регулювання взаємовідносин еко-



номічних агентів аграрного ринку вважається нами головним фактором успіху. Саме таку гіпотезу ми вкладаємо в основу концептуальних положень формування інституцій і механізмів регулювання ринку.

Ціноутворення традиційно здійснюється із застосуванням державних підтримувальних заходів. Останні мають характер регулювання, цінової і (або) нецінової підтримки виробників, що впливає на кон'юнктуру ринкових цін. Задіяними залишаються інтервенційні операції, компенсаційні виплати, механізм дотування, які повинні бути адаптованими до інтересів з точки зору задоволення потреб економічних агентів на максимально можливому рівні.

Пріоритетним завданням сучасної аграрної економіки є забезпечення еквівалентності міжгалузевого обміну, унормування еквівалентних цін. Еквівалентні ціни забезпечують отримання доходу на рівні середньої норми прибутку по національній економіці. Таким чином, як власник-орендодавець, так і власник, який господарює на власній землі, отримуватимуть справедливу ренту – дохід (відповідно перший – оренду плати, другий – відсоток на вкладений капітал).

Функціонування цінового механізму регулювання аграрного ринку повинно враховувати інтерес селянина, того хто працює на землі, і власника. Важливо створити умови економічно обґрунтованого, цільового застосування підтримувальних дій, які базуються на критеріях результативності сільськогосподарської праці в аспекті відтворення і мотивації. Лише таким чином через ціновий механізм регулювання можна забезпечити підтримку конкурентоспроможності вітчизняного сільського господарства.

В усьому світі сільське господарство підтримується державою. І наше сільське господарство потребує більшої підтримки держави, в першу чергу потрібні еквівалентні ціни, на рівні, достатньому для відтворення активів. Нехтуючи еквівалентними цінами, держава поступово втрачає високотехнологічне сільське господарство, яке перетворюється на дрібнотоварне виробництво з ручною працею і обмеженим ресурсом зростання продуктивності. На наше переконання, вітчизняна аграрна економіка потребує розбудови нової «політики відтворення», яка повинна реалізуватися через механізм еквівалентних цін. Еквівалентна ціна повинна виконувати відтворювальну, регулюючу і стимулюючу функції, звичайно – це «класичні» функції ціни в економіці, але особливістю еквівалентної є чітко визначений рівень відтворювальної здатності, тобто наголос на обсягах відтворення, саме у цьому головна проблема вітчизняного аграрного розвитку.

Правильна цінова політика поетапно сприяє формуванню і утворенню інститутів вільного ринку, а результатом даного процесу буде забезпечення відповідного економічного інтересу господарювання на селі. Держава через ціновий механізм повинна сприяти конкурентоспроможності виробленої в аграрній сфері продукції і забезпеченню еквівалентності міжгалузевого обміну. Мають бути сформовані і узаконені "інститути", правила гри, які б робили економіку господарювання об'єктивною з позиції окупності вкладених інвестицій. При цьому заходи державної політики регулювання ринкових цін, підтримки доходів виробників повинні поєднуватися із заходами підвищення доходів населення. Інакше й надалі така економіка сільського господарства сприятиме вимиванню активів аграрних виробників не відтворюючи їх капітал.

Враховуючи наведені аргументи, стратегічними завданнями щодо розбудови ефективної цінової політики перспективно-відтворювального змісту і регулювання аграрного ринку вважаємо:

забезпечення стабілізації цінової ситуації на ринках продукції за рахунок системного сприяння зростанню внутрішнього ринку продовольства;

якнайшвидше запровадження у господарський оборот еквівалентних цін, які слугуватимуть для розрахунку розмірів необхідної підтримки виробників, що сформує умови для забезпечення еквівалентності обміну.



На наше переконання, інституціональна парадигма сприяння розвитку ефективного аграрно-продовольчого ринку в контексті розбудови політики цінового регулювання повинна передбачати: обмеження адміністрування ринків виключно ситуаціями, які загрожують продовольчій безпеці нації; врахування інтересів споживачів і виробників в однаковому обсязі; гарантування доходів виробникам, через забезпечення прибутковості авансованого у виробництво капіталу, враховуючи вартість землі, на рівні, достатньому для відтворення активів; оптимізацію кількісно-якісних характеристик ринкової інфраструктури; сприяння активізації процесів кооперування, перш за все формування кооперативних каналів збуту сільгосппродукції; удосконалення системи прогнозування ринків, моніторингу ситуацій в тому числі широкого застосування балансів попиту і пропозиції; підвищення ефективності біржової системи і запровадження механізму торгівлі деривативами; законодавче врегулювання функцій ринкових і державних інститутів; закупівлі сільськогосподарської продукції і продовольства для створення інтервенційного фонду регулювання ціноутворюючих процесів з метою підтримки доходів сільгосптоваровиробників, що виступатиме буфером у попередженні можливих цінових сплесків і падінь, продуктових криз; розробку чіткої державної стратегії регулювання експортно-імпорتنних операцій для недопущення різких цінових коливань на внутрішньому ринку.

Функціонування аграрного ринку і забезпечення стійких перспектив продовольчої безпеки та підвищення доходів сільгосптоваровиробників залежать від інфраструктурних умов. Відсутність ефективних, доступних для дрібного товаровиробника каналів реалізації сільськогосподарської продукції виступає обмежувальним фактором щодо справедливого перерозподілу вартостей в механізмі ціноутворення. Усе це продукує неефективність ринкового механізму, спричиняє прояви асиметрії у взаємовідносинах "виробник – торгівля", збільшення витрат на організації збутової діяльності. Тому необхідним є узгодження інтересів селян-виробників агропродукції через механізм інфраструктури, кооперування, створення системи оптової і оптовороздрібною торгівлі сільськогосподарською продукцією на засадах кооперації та інтеграції.

Формування дієвої інституційної структури ринку сприятиме свободі вибору господарських суб'єктів, особливо дрібних товаровиробників щодо каналів збуту: демонополізації ринку й збалансування попиту і пропозиції товарної маси; прозорості ринкового ціноутворення; оптимізації кількісних параметрів і якісних функціональних ознак інфраструктури. Практика показує, що інституційне забезпечення ринку націлене на: закріплення свободи господарювання; утворення ринкових засад ціноутворення і сприяння його прозорості; забезпечення вільного доступу виробників до ресурсів і ринку, а також інформації та інфраструктури.

Одним із важливих аспектів формування інституцій і механізмів регулювання аграрного ринку у сегменті інфраструктурного забезпечення його розвитку є створення професійних та міжпрофесійних об'єднань.

Об'єднання здатні забезпечити конкурентність на продуктових ринках і захист від монопольних змов, пом'якшення моносонічних ситуацій, мінімізацію впливу кризових явищ на соціальні результати продовольчої безпеки. Об'єктивність саме такої постановки проблеми очевидна і відповідає реаліям сьогодення, інтересам суспільства, а головне – держави як головного інституту регулювання аграрного ринку.

Зазначимо, що існує необхідність створення і забезпечення функціонування недержавних ринкових регуляторів, таких як:

- 1) розбудова інституційно-правових засад створення-функціонування союзів виробників і переробників;
- 2) визначення головних проблем, на вирішення яких спрямовується діяльність таких структур (ціноутворення, антиконкурентні змови, розподіл державної підтримки тощо);
- 3) диференціація об'єднань за типологією ринків аграрної продукції, конкурентними умовами їх функціонування;



4) розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо визначення меж і ролі міжпрофесійних об'єднань у розбудові системи регулювання та саморегулювання окремих сегментів аграрного ринку;

5) обґрунтування ролі об'єднань в системі інституціонального забезпечення здійснення регуляторних функцій на ринках аграрної продукції.

Формування інституту об'єднань учасників аграрного ринку сприятиме:

1) створенню ефективної інституціональної системи регулювання ринків і взаємодії агентів у механізмі ціноутворення;

2) поширенню на ринковий процес узгоджених і зрозумілих правил, захисту ринків від монопольних змов;

3) утвердженню в Україні прозорого організованого аграрного ринку.

Інституційна структура системи саморегулювання аграрного ринку в особі професійних і міжпрофесійних об'єднань повинна формуватися із включенням до неї усіх головних учасників агропродовольчих ринків – це: 1) виробники сільськогосподарської продукції і продовольства (аграрні підприємства, фермерські і селянські господарства); 2) представники переробної галузі і структури, яка займається зберіганням продукції; 3) установи і організації оптової та роздрібною торгівлі (оптові та оптово-роздрібні ринки, торгові дома, біржі тощо); 4) постачальники ресурсів для сільгоспвиробництва; 5) споживачі продовольства.

Пропонуючи наведену структуру об'єднань, ми вважаємо, що право на участь у таких інституціональних утвореннях повинен мати кожен учасник системи “виробництво→обмін→розподіл→споживання” в аграрній економічній структурі національної економіки. Це сприятиме забезпеченню прозорості і стабільності відносин в економічному механізмі господарювання на селі, а також його складових: ціновому, господарському, інвестиційному, страховому. Функціонування дієспроможних об'єднань в аграрній сфері сприятиме ефективному забезпеченню населення продовольством та контролю якості продуктів харчування.

Для створення і функціонування професійних та міжпрофесійних об'єднань потрібні відповідні інституціональні умови, перш за все сприятливі, стимулюючі і заохочуючі потенційних учасників, необхідно чітко визначити їх роль у розвитку й регулюванні аграрного ринку.

Розвиток ефективного інституційного середовища аграрного ринку потребує удосконалення інфраструктури просування сільськогосподарської продукції від виробника до споживача. Інститути інфраструктури, опосередковуючи обмін, узгоджують інтереси сторін у механізмі ціноутворення, утворюють прозору систему перерозподілу вартостей і грошових потоків, що є надзвичайно важливим з точки зору саморегулювання аграрного ринку в умовах низької дохідності аграрного виробництва.

Інфраструктура повинна постати у ринковому механізмі як структурована система інститутів, у якій визначальну роль відіграватимуть оптові ринки сільськогосподарської продукції, біржі, аукціони, заготівельно-збутові кооперативи, служба моніторингу цін та ринків.

Сьогодні наукою обґрунтовано і впроваджується на практиці численна гама рекомендацій щодо удосконалення й розвитку інфраструктури аграрного ринку, проте бажаного ефекту поки що не отримано. Проблема у недостатньому інституційному забезпеченні, недотриманні учасниками встановлених інфраструктурних правил, але головна причина – неадаптованість загальноновизнаних інституціональних атрибутів означеного сегменту ринкового механізму до вітчизняного аграрного ринкового буття.

Одним із важливих інститутів стимулювання селян до «використання» ринкової інфраструктури є моніторинг ринків та цін і поширення інформації серед учасників товарообмінних процесів.



Окреслюючи концептуальні бачення піднятої проблеми, вважаємо за необхідне зазначити, що ціновий моніторинг аграрного ринку є надзвичайно важливою системою аналізу і оцінки кон'юнктури цін на ринках агропродовольчих товарів. Розбудова і функціонування цієї системи спрямовується на створення інформаційного поля щодо забезпечення прийняття управлінських рішень державними інститутами регулювання аграрного ринку, поширення інформації серед економічних агентів.

Організацію збору чітко визначеної інформації потрібно здійснювати через структури системи управління Міністерства аграрної політики та продовольства України. Цей аспект методології вирішення означеної проблеми є системоутворюючим, головним, і його забезпечення дозволить створити умови для персоніфікації даного напрямку управління аграрним ринком. Організація і координація дій щодо розбудови функціонування системи цінового моніторингу повинна здійснюватися під егідою Міністерства аграрної політики та продовольства України і Національної академії аграрних наук України (науково-методологічне забезпечення і систематизація матеріалів). Але однією з умов ефективності, прозорості інформації повинна стати побудова взаємовідносин таким чином, щоб експертиза цін була незалежною, науково обґрунтованою і Мінагрополітики й інші організаційні утворення, учасники ринку, не мали впливу на об'єктивність надання інформації.

Створення такої системи передбачає вирішення наступних блоків питань: науково-методологічне забезпечення вирішення проблеми і навчання спеціалістів по усій ієрархічній ланці моніторингу, яка створюватиметься; формування матеріально-технічної бази (комп'ютеризація, програмне забезпечення і т.п.) утворень, які здійснюватимуть моніторинг; удосконалення і (або) створення необхідної законодавчої бази організації здійснення моніторингу; передбачення максимально необхідного обсягу фінансування науково-методологічного забезпечення і практичного впровадження системи; утворення загальнодержавної бази даних по цінах, балансах визначених для моніторингу продуктів із чіткою методологією доступу до інформації; організація оперативного аналізу кон'юнктури агропродовольчих ринків.

Функціонально ціновий моніторинг повинен здійснюватися у напрямі аналізу реалізаційних цін виробників сільськогосподарської продукції, цін в інфраструктурній ланці та оптово-відпускних цін переробних підприємств, що дозволить окреслити методологію перерозподілу вартостей. Невід'ємною частиною моніторингу повинно стати оцінювання обсягів реалізації.

Створення дієвого механізму цінового моніторингу сприятиме формуванню якісного інформаційного поля для прийняття управлінських рішень на макро- і мікрорівні ринкових взаємодій. Беззаперечним є той факт, що сьогодні надзвичайно актуальним став відомий вплив "хто володіє інформацією, той володіє світом". Тому ще раз слід наголосити, що необхідним в Україні є формування дієвої системи інформаційного забезпечення учасників аграрного ринку, а ціновий моніторинг є головним його аспектом. Підстава для означеного висновку у тому, що регуляторні рішення в системі аграрної політики приймаються виходячи з оціночних параметрів економічної системи, одним із головних в якій є ціна. Тобто, співставлення різноаспектних суперечностей і протиріч дає можливість визначити об'єкти впливу, сформулювати спонукальні мотиви ринкових агентів (суб'єктів і об'єктів управління).



Концептуальні положення інституційного забезпечення розвитку ринкової інфраструктури, на наше переконання, мають передбачати виконання наступних дій у напрямі:

формування «кодексу» розвитку інститутів інфраструктури ринку в основі якого пропаганда їх доступності для економічних агентів на базі врахування національних особливостей, традицій товарного обміну;

забезпечення структурної реорганізації існуючої інституційної бази формування маркетингових каналів збуту сільськогосподарської продукції у напрямі максимального врахування інтересів безпосередніх виробників;

підвищення ролі держави у створенні інститутів ринкової інфраструктури на засадах пайової участі разом з виробниками аграрного продукту;

забезпечення органічно-доповнюваної взаємодії об'єктів інфраструктури між собою з метою синхронізації розвитку маркетингових складників ринкового механізму.

Таким чином, інституційне забезпечення розвитку аграрного ринку в частині формування інфраструктури повинно виходити за межі традиційного розуміння концепцій створення відповідних інститутів, орієнтуючись на забезпечення комплексного підходу у вирішенні проблем.



7. КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТІВ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

У формуванні соціального капіталу значну роль відіграє уклад життя селян, ставлення до тієї чи іншої форми господарювання, а також способів і засад організації виробничо-трудова діяльності. На соціальний капітал впливають зовнішні і внутрішні фактори, дана система постійно еволюціонує. Із функціональної точки зору сільський соціум можна ототожнювати із соціальним капіталом села, адже основою сільського соціуму є сільська територія, яка включає і навколо якої формуються усі складові соціального капіталу на селі.

У сільському соціумі об'єктивно склалися умови, за яких переважають колективні інституції у соціальному капіталі і господарському житті. Серед типів соціального капіталу переважає колективна форма його вираження, що притаманніше українській дійсності. Колективна форма соціального капіталу походить від індивідуальної, адже первинними носіями суспільних зв'язків і ресурсів є особистості. Економічна система розвивається завдяки соціальному капіталу, сформованому у вигляді інститутів, що покликані задовольняти потреби суспільства, економічним базисом якого вони виступають.

Інституціональна складова соціального капіталу на селі представлена професійними громадськими організаціями, які є неприбутковими і покликані захищати права та інтереси учасників. Вони виражають соціальні показники становлення соціального капіталу села. Даний сегмент соціального капіталу села є найменш розвинутим, сформовані інституції, об'єднання здебільшого існують формально, їхні програмні положення переважно декларативні. Структури за типом неприбуткових нездатні поки що брати на себе відповідальність щодо організації діяльності й захисту інтересів учасників, значну роль і надалі відіграють командно-адміністративні підходи, а регулятивно-захисна функція практично не реалізовується. З цієї точки зору соціальний капітал, особливо згаданий сегмент, вважаємо неефективним, неадаптованим до ринкових умов соціально-економічного розвитку села.

Найбільш важливим для становлення ефективного соціального капіталу вважається стабільність зовнішнього і внутрішнього середовища організацій, інститутів та інституцій. Люди більшу частину свого життя проводять в організаціях (господарських структурах). Засади і принципи формування соціального капіталу залежать від традицій господарювання (виробничо-господарських утворень) та державної політики щодо розвитку села. Традиції організаційних утворень вважаємо мікрофакторами, а політику розвитку села – макрофакторами щодо формування соціального капіталу (рис. 13).

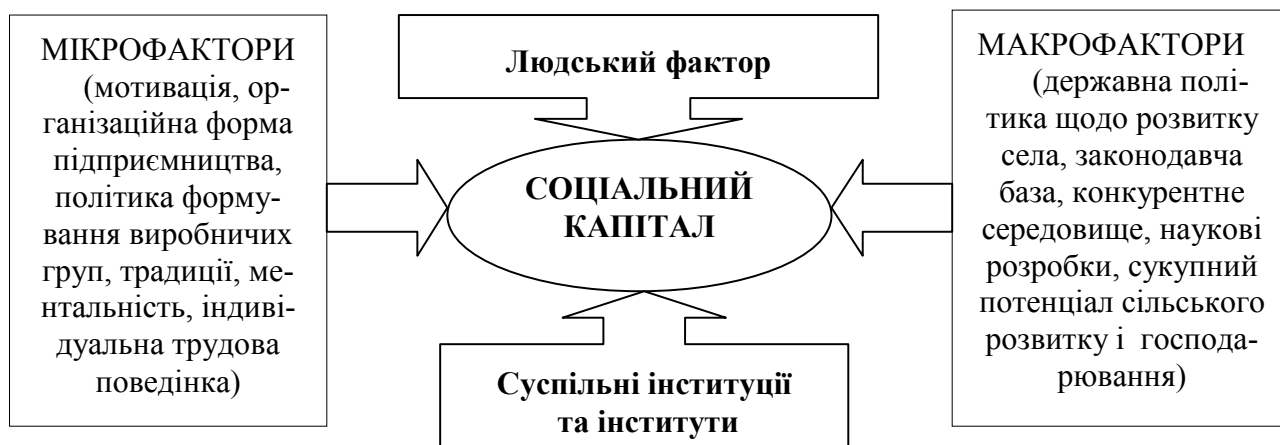


Рис. 13. Фактори формування соціального капіталу на селі

Сьогодні соціальний капітал набуває винятково важливого значення для успішності підприємницької діяльності в умовах соціально-орієнтованої економіки. У даному ракурсі соціальний капітал впливає на становлення і економічне піднесення суб'єктів підприємницької діяльності. Головними аспектами впливу соціального капіталу виступають індивідуальний, організаційний, громадський. Від соціального капіталу залежить ефективність колективних дій, швидкість досягнення консенсусу між співробітниками організації, кожний з яких має "власний соціальний капітал", вступаючи у відносини з іншими людьми. Зрозуміло, що кожний працівник підприємства має відмінні від інших складові соціального капіталу (суспільний статус, поведінковий, ментальний, комунікативний аспекти).

Поки село не стане заможним, а праця на землі високодохідною, сподіватися на становлення конкурентоспроможного соціального капіталу проблематично. До того ж сучасні переконання селян зорієнтовані на індивідуалізацію праці на землі, а значить індивідуальне використання соціального капіталу, що утруднює поглиблення консолідації. Проблема в тому, що ефективним, продуктивним є лише консолідований соціальний капітал.

Найважливішу роль у формуванні соціального капіталу відіграє освіта. Вона тією чи іншою мірою передбачає соціальні структури суспільства, індивідуально-колективні надбання людей, які вважаємо соціальним капіталом. Чим досвідченішим є суспільство, тим воно має більший потенціал становлення конкурентоспроможного соціального капіталу. В українському селі зараз якраз із цим проблема, адже демотиваційні чинники створили стійкі умови щодо небажання високоосвічених фахівців жити і працювати на селі, тому соціальний капітал у даному випадку втрачає конкурентоспроможність.

Важливу роль у становленні соціального капіталу відіграють партнерські зв'язки у системі соціально-трудова відносин. Вони можуть мати місце як на тимчасовій, так і на постійній основі. В орбіті соціального капіталу знаходиться задоволення потреб селянства через механізми сприяння усвідомлення суспільством і владою необхідності інвестування в освіту; підтримку доходів населення та створення сприятливого економічного клімату; врегулювання відносин власності тощо. Тому роль соціального капіталу зводиться, в першу чергу, до забезпечення добробуту селян (рис.14).

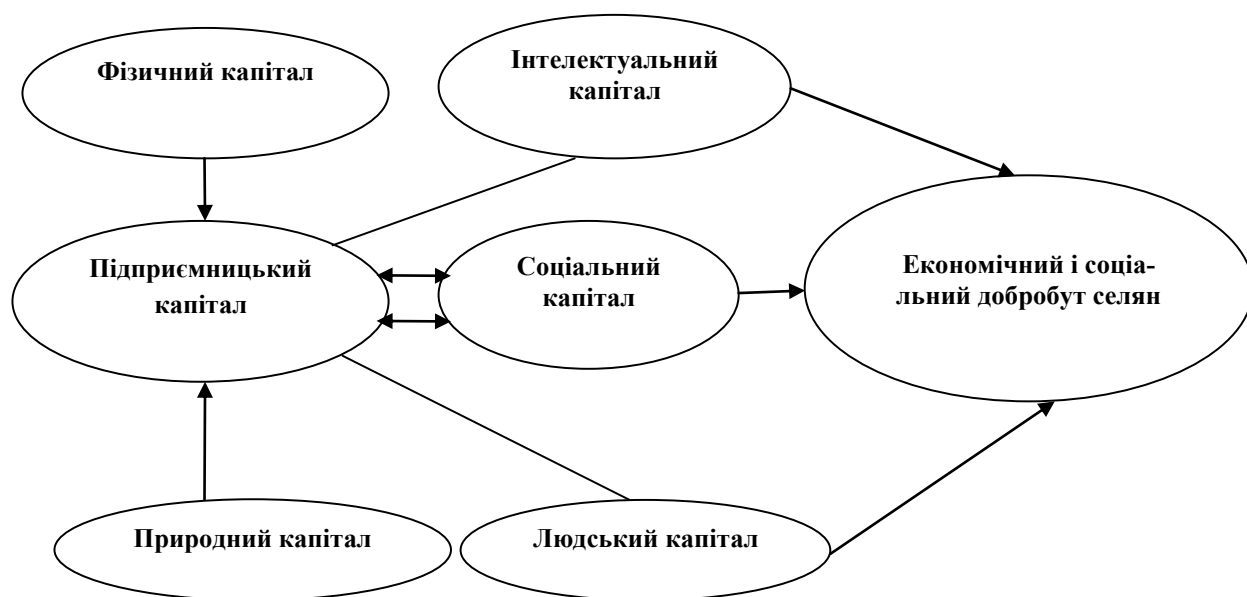


Рис. 14. Місце і роль соціального капіталу у забезпеченні добробуту селян



Можна говорити про соціальний капітал перехідного періоду, або трансформаційний соціальний капітал. Важливо зазначити, що перехід до ринкової моделі господарювання спричинив значні економіко-соціальні труднощі розвитку села, які не в останню чергу зумовлені неадаптованістю наявного соціального капіталу села до інституціонального середовища ринкової економіки.

Вважаємо, що в аграрній сфері з початком глибоких ринкових перетворень почав формуватися соціальний капітал ринкового типу. Село як економічне середовище життя тривалий час розвивалося в умовах планової економіки, яка передбачала жорстку регламентацію виробничо-трудових і соціально-економічних відносин, а також поведінки індивіда (селянина).

Розкриваючи концептуально-методологічні складові розвитку інститутів і формування соціального капіталу, звертаємо увагу на європейський досвід вирішення проблем становлення й підтримки бізнесу. В Україні стосовно також соціального капіталу, підприємницька модель функціонування аграрного ринку продовжує своє становлення. Найбільшою проблемою є формування довіри агентів ринку один до одного, через відсутність якої, як ми вже зазначали, не розвивається кооперація. Люди не бажають об'єднуватися, вести спільну діяльність.

Звертаючи нашу дослідницьку увагу на побудову підприємницьких взаємин, у контексті аспектів формування соціального капіталу зазначимо, що ця проблематика все більше актуалізується. Як зазначають провідники проекту «Агроторгівля України» [56]: «Результатом правильного вибудовування відносин з партнерами є зміцнення ділових зв'язків, репутації і, як слід, зміцнення бізнесу та позиції українських підприємств на зарубіжному ринку. Тому підприємства мають, в першу чергу, приділити увагу ретельній побудові відносин з партнерами, а в нашому випадку – нетворкінг» [56]. Загалом погоджуючись, в пропозиційному плані концептуальних положень вважаємо, що нетворкінг можна з усією конструктивною впевненістю віднести до шляхів усунення проблемних аспектів соціального капіталу. Разом з цим, в контексті формування соціального капіталу, вирішення проблеми нетворкінгу актуально позиціонується стосовно вітчизняного аграрного ринку. Іншими словами, українські аграрні підприємства мають ретельно будувати відносини з партнерами не лише на зовнішньому, а на внутрішньому ринку (вітчизняному), який має розглядатися за пріоритет.

Ведучи мову про формування соціального капіталу в інституційному механізмі аграрного ринку, вибудовування взаємоприйнятних відносин між людьми, підприємцями, вважаємо його компонентою, яка детермінує інституційну ефективність. Конституція соціального капіталу, побудована на засадах взаємної довіри, підтримки, схожих інтересах, виступає інституційним базисом прозорих партнерських зв'язків у різних сферах соціально-господарського процесу.

Концепт нетворкінгу в конструюванні соціального капіталу є передвісником активізації структурних трансформацій аграрного укладу, агрогосподарювання у контексті достоту системного переходу від монополізованого, «сірого», неорганізованого аграрного ринку до конкурентного з ефективними механізмами саморегулювання й державного стимулювання.



ВИСНОВКИ

Проблематика розвитку «аграрної» складової національної економіки досліджується із залученням широкого кола методологічних конструкцій наукового дискурсу, зазвичай побудують традиційні підходи до вивчення засад функціонування ринкового механізму, ми ж запропонували міждисциплінарний – об'єднавчий конструкт пізнання аграрного ринку як економіко-соціальної системи з особливим соціальним капіталом. Основу такого підходу склав інституціональний спосіб оцінювання економічних взаємодій, функціонування системи регулювання і механізму розвитку аграрного ринку, села як середовища життя і господарювання з особливою соціально-економічною конституцією потреб стейкхолдерів.

Інституціоналізм як методологія міждисциплінарного наукового пошуку в теорії економічної науки виходить з позиції широкоаспектності суджень про соціально-економічні ринкові процеси. Існують дві різнопланові категорії – "інституція" й "інститут", які становлять методологічну основу інституціональної теорії, а також є невід'ємними, взаємозалежними атрибутами економіки і головне – ринку та механізмів його регулювання. Інституції є правилами, сформованими формальними й неформальними утвореннями суспільно-економічних формацій, які індивідуально впливають на поведінку учасників ринку, а інститут – організаційно-оформлена система правил і норм, які консолідовано у формі організації (підприємства, інфраструктура, державні органи), закону (нормативно-правові акти), функції-правила (ринок, ціноутворення, конкуренція, праця, власність).

Серед інституцій та інститутів ринкового механізму найбільш вагому, значну роль відіграють правила, норми, традиції, утворення, національна економічна ментальність, а також організаційно-правові структури, установи, організації.

Господарська поведінка людини у процесі еволюції господарсько-торговельних відносин створила один із найбільш дієвих, значимих феноменів – ринок як структуровану і консолідовану систему, середовище взаємодії економічних агентів. Ринок виник революційно в результаті поділу праці, появи приватної власності на елементи продуктивних сил, а головне – інститутів бізнесу. Виходячи з цього, ринок необхідно розглядати як утворення, у якому пануючими є товарно-грошові відносини, а рушійною силою розвитку – економічний інтерес індивіда. Ринок як саморегулююча система функціонує на основі принципів, закладених історично, проте обов'язковим його атрибутом є регуляторні механізми.

Соціальний капітал – це система зв'язків між людьми, організаційної і колективної взаємодії, які формуються стихійно, а також під впливом ситуацій соціально-економічного характеру і спрямовані на досягнення індивідуальних та колективних цілей людей; сукупність зв'язків, відносин власності, належних людині матеріально-речових благ, ресурсів, інтелектуального і людського капіталу, а також кадрового потенціалу; сукупність різних видів капіталів, які мають відношення до людини і реалізуються з метою задоволення індивідуальних та суспільних потреб. Соціальний капітал формується під впливом і за рахунок інституцій, акумулює соціальні зв'язки за рахунок соціального капіталу, сформованого ментальністю і традиціями, досягається певна результативність міжагентських відносин у ринку. Він динамічний за станом, адже являє собою перш за все відносини, які відбуваються між економічними агентами у певному інституціональному середовищі. Це поняття норм, цінностей, відносин та зв'язків між людьми (як в організаціях, так і в суспільстві), існує у двох формах: 1) структурна – включає соціальні ролі, мережі та інші структури; 2) когнітивна – спільні норми, цінності, ставлення, думки.

Базисом, консолідуючим стимулом формування соціального капіталу в інституційному механізмі аграрного ринку вважаємо кооперацію. Кооперація як інститут формування соціального капіталу на селі забезпечує позитивні економічні зміни, у тому числі й у вирішенні такої важливої проблеми агробізнесу як нееквівалентність обміну. В цьому випадку вона (кооперація) виступає спеціальним інститутом, який захищає інтереси селянства; забезпечує можливості самоуправління і саморозвитку сільської поселенської мережі, акумулюючи ресурси; формує соціальний капітал і стимулює прояви ініціатив сільгосптоваровиробників.



СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуями // *День*. 2006. № 177. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/shcho-take-socialnyi-kapital/>.
2. Бурдые П. Формы капитала // *Экономическая социология* (электронный журнал). 2002. Том 3. № 5. С. 60–74. URL: www.ecsoc.msses.ru.
3. Грішнова О., Полив'яна Н. Соціальний капітал: сутність, значення, взаємозв'язок з іншими формами капіталу // *Україна : аспекти праці*. 2009. № 3. С. 19–24.
4. Коулмен Дж. Капитал социальный и человеческий // *Общественные науки и современность*. 2001. № 3. С. 122–139.
5. Шпикуляк О. Г. Категорія соціального капіталу в економічній теорії // *Вісник Сумського національного аграрного університету* : наук.-метод. журнал. 2006. Вип. 3-4 (20-21). С. 321–323.
6. Михайловська О. Г. Соціальний капітал як ресурс інститутів громадянського суспільства // *Гілея: наук. вісн.* / В. М. Вашкевич (гол. ред.). 2010. Вип. 40. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_40/Gileya40/P3_doc.pdf.
7. Лесечко М. Д., Сидорчук О. Г. Соціальний капітал: теорія і практика : монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. 220 с.
8. Шпикуляк О. Г. Динаміка становлення соціального капіталу на селі // *Економіка АПК*. 2006. № 6. С. 140–148.
9. Шпикуляк О. Г. Інституціональні основи формування соціального капіталу на селі // *Продуктивність агропромислового виробництва*: наук.-практ. зб. / НДІ «Украгропродуктивність». Київ. 2006. № 4. С. 139–151.
10. Шпикуляк О. Г. Мотивація формування людського та соціального капіталу в аграрній сфері // *Економіка АПК*. 2006. № 10. С. 135–141.
11. Шпикуляк О. Г. Формування соціального капіталу на селі в умовах господарської реформи // *Агроінком*. 2007. № 3–4. С. 78–82.
12. Шпикуляк О. Г. Становлення соціального капіталу в аграрній сфері трансформаційної економіки // *Роль соціального капіталу та локальних ініціатив у забезпеченні сільського розвитку*: доп. Міжнар. симпозіуму (Україна, м. Житомир). 16-18 трав. 2007. С. 28–34.
13. Шпикуляк О. Г. Інституціональні особливості розвитку підприємництва та соціального капіталу в аграрній сфері // *Агросвіт*: наук.-практ. журнал. 2008. № 11 черв. С. 4–10.
14. Шпикуляк О. Г. Інституції аграрного ринку: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ» УААН, 2009. С. 480.
15. Супрун О. М., Шпикуляк О. Г. Соціальний капітал у розвитку аграрної економічної системи // *Агроінком*. 2011. № 7–9. С. 91–95.
16. Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємство і менеджмент) : монографія / Малік М. Й. та ін.; за ред. М. Й. Маліка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2012. 642 с. – (Шпикуляк О. Г. – 1.4, 1.6).
17. Шпикуляк О. Г., Мазур Г. Ф. Соціальний капітал у розвитку сільських територій та підприємництва // *Менеджмент XXI сторіччя* / зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. / редкол.: Калетнік Г. М. та ін. Вінниця: ВНАУ, 2014. С. 114–118.
18. Шпикуляк О. Г., Мазур Г. Ф. Інституційні засади формування соціального капіталу в механізмі розвитку сільських територій // *Економіка АПК*. 2014. № 8. С. 63–68.
19. Шпикуляк О. Г. Соціальний капітал як інституційна основа сталого розвитку аграрної сфери // *Детермінанти конкурентоспроможності соціально-економічного розвитку регіону*: матеріали наук.-практ. круглого столу (17-18 жовт. 2014 р.). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. 2014. С. 10–12.



20. Рябоконт В. П., Шпикуляк О. Г., Пехов В. А. Соціальний капітал як інституційна детермінанта розвитку сільських територій та аграрного підприємництва // *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2015. № 1. С. 83–94.
21. Шпикуляк О. Г., Малік М. Й. Кооперативні відносини в аграрній сфері: тенденції становлення та розвитку // *Розвиток малого і середнього підприємництва та кооперації на селі. Проблеми та перспективи*: зб. матеріалів наук. конф. і навч.-практ. семінару, 28 серп. 2015 р. / Вінницький національний аграрний університет. Вінниця: Едельвейс і К, 2015. С. 13–19.
22. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г., Пехов В. А. Розвиток кооперативних відносин в аграрній сфері економіки // *Сталий розвиток економіки*. 2015 (28). № 3. С. 5–11.
23. Шпикуляк О. Г., Пехов В. А. Формування та інституціоналізація соціального капіталу у розвитку аграрного підприємництва: методологічні аспекти оцінки // *Економіка АПК*. 2015. № 11. С. 102–107.
24. Шпикуляк О. Г., Мамчур В. А., Пехов В. А. Інституціональний капітал регулювання і соціальний – саморегулювання аграрного ринку: концептуально-методологічні аспекти аналізу // *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2015. № 4. С. 88–101.
25. Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект : монографія / Лупенко Ю. О. та ін. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2016. 430 с.
26. Мазур Г. Ф., Шпикуляк О. Г. Роль соціального капіталу в інституційній системі регулювання аграрного ринку // *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*. 2016. С. 142–145. – (Серія: Економіка. Т. 21. Вип. 5 (47)).
27. Алексеева О. В. Інституції та інститути на ринку робочої сили на селі: теоретичний аспект // *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2014. № 3 (27). С. 23–28.
28. Мазур Г. Ф. Стимулювання ефективного аграрного виробництва й сталого розвитку сільських територій: роль соціального капіталу // *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2016. № 4. С. 67–76.
29. Норт Даглас. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ: Основи, 2000. 198 с.
30. Історія економіки та економічної думки : навч. посібник (модульний варіант) / Д. П. Богиня та ін. Хмельницький: ХНУ, 2010. 428 с.
31. Чухно А. А., Леоненко П. М., Юхименко П. І. Інституціонально-інформаційна економіка : підручник / за ред. акад. НАН України А. А. Чухна. Київ: Знання. 2010. 687 с.
32. В Грузії створено Агентство розвитку сільхозкооперативов. URL: <http://sputnik-georgia.ru/economy/20131118/216121514.html>.
33. Грицаєнко М. І. Соціальний капітал у становленні підприємницької мережі аграрної сфери України // *Економіка АПК*. 2017. № 5. С. 58–64.
34. Грицаєнко М. І. Роль ВНЗ у формуванні соціального капіталу регіону // *Економіка та суспільство*. 2017. Вип. 8. С. 129–136.
35. Вебер Макс. Избранные произведения / пер. с нем.; сост., общ. ред и послесл. Ю. Н. Давыдова. Москва: Прогресс, 1990. 804 с.
36. Керженцев П. М. Принципы организации. 3-изд. Москва: Политиздат, 1924. 204 с.
37. Автономов В. С. Модель человека в экономической науке. Санкт-Петербург: Экон. шк., 1998. 230 с.
38. Гамильтон У. Х. Институциональный подход к экономической теории // *Экономический вестник Ростовского государственного университета*. 2007. Т. 5. № 2. С. 11–17.



39. Грицаєнко М. І. Довіра як передумова розвитку підприємницької діяльності // *Бізнес Інформ*. 2016. № 12. С. 143–148.
40. Мороз О. О. Інституціональна система аграрної економіки України : монографія. Вінниця: УНІВЕРСУМ, 2006. 430 с.
41. Валентинов В. Л. Теоретичні аспекти розвитку форм господарювання в аграрному секторі: роль соціального капіталу / редкол.: Д. О. Мельничук (відп. ред.) та ін. // *Науковий вісник НАУ*. Київ, 2003. Вип. 72. С. 307–311.
42. Демків О. Соціальний капітал: теоретичні засади дослідження і операціональні параметри // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 4. С. 99–111.
43. Лужанська Т. Професійні громадські організації в аграрному секторі економіки України: проблеми розвитку. Київ, Україна, проект «Аграрна політика для людського розвитку». 2005. (№1) січ. 40 с.
44. Пугачова К. М. Підприємницька діяльність у сільській місцевості. Київ: Знання України, 2004. 220 с.
45. Юрчишин В. В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки // *Економіка АПК*. 2005. № 3. С. 3–10.
46. Лопатинський Ю. М., Кифяк В. І. Розвиток аграрного сектора національної економіки на інституційних засадах : монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. 248 с.
47. Вольчик В. В. Проблема доверия и институциональные инновации // *Научные труды ДонНТУ*. 2012. С. 89–96. – (Серія: економіческая. Вип. 41).
48. Гриценко О. А. Менталітет як категорія інституціональної теорії // *Економічна теорія*. 2005. № 1. С. 35–50.
49. Лопатинський Ю. М. Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади. Чернівці: Рута, 2006. 344 с.
50. Прутська О. О. Інституціоналізм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці. Київ: Логос, 2003. 266 с.
51. Горожанкина М. Е. Социальный капитал: политэкономический аспект / Донецкий гос. ун-т экономики и торговли им. М. Туган-Барановского, 2006. 289 с.
52. Зборовська О. М., Ніколаєнко Д. В. Стратегія розвитку підприємницьких мереж // *Вісник Одеського національного університету*. 2015. С. 115–118. – (Серія: Економіка. Т. 20. Вип. 5).
53. Мамчур Л. В. Ринок м'яса як особлива складова забезпечення розвитку регіону. // *Zbiorartykulowynaukowych. Economy. Osiaagniecia paucowe, rozwoj, propozycje na rok 2015*. Warszawa, 30.12.20015 – 03.01.2016. С. 49 – 52.
54. Коваль В. В. Генезис мережевої взаємодії підприємницьких структур у вітчизняному інституціональному середовищі // *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 3. С. 282–286.
55. Корольчук О. П., Сиваненко Г. П. Роль громадських організацій у формуванні та розвитку підприємницьких мереж // *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2010. С. 75–80. – (Серія: Економічні науки. № 5 (1)).
56. Путівник Європейською мережею підприємств (EEN) / Вип. 3. Київ, Берлін, 2017. 44с.
57. Панорама аграрного сектора України / Міністерство аграрної політики та продовольства України. Київ, 2017. 36с.

Наукове видання

Малік Микола Йосипович,
Шпикуляк Олександр Григорович,
Рябоконт Василь Петрович, та ін.

**ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ
В ІНСТИТУЦІЙНОМУ МЕХАНІЗМІ
АГРАРНОГО РИНКУ**

Редактор *Л.Л. Ткач*
Технічний редактор *А.М. Артеменко*
Комп'ютерна верстка *Д.С. Сушко*

Підп. до друку 05.07.2017. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Ум.-друк. арк. 10,8. Обл.-вид. арк. 6,8. Тираж 30 прим. Зам. № 35.

Видання та друк – Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки» 03127, м. Київ-127, вул. Героїв Оборони, 8

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2065 від 18.01.2005 р.